

ПОЛКОВІ МІСТА ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.: ЕКОНОМІКА ТА ДЕМОГРАФІЯ

У цій розвідці йтиметься про міста і міщан Гетьманщини — регіону, фронтірне положення якого зумовило особливий, відмінний від решти теренів Центрально-Східної Європи, перебіг урбанізаційних процесів. Значна частина цих територій ще у XVI ст. належала до так званого «Дикого поля» й була взагалі позбавлена міст, повторне осадження яких на місцях колишніх форпостів Київської Русі відбувалося у вигляді інтенсивної «реконквісти» з другої половини XVI ст. Показовим прикладом тут є надання польським королем Зигмунтом III у 1630 р. привілею на «слободу пусту звану Пултава», а вже у 1648 р. місто було центром Полтавського полку¹.

Унаслідок порівняно (з їхніми річпосполитськими візаві) пізнього «старту» міста Гетьманщини практично не мали кам'яної забудови, вузьких вуличок з двох- та триповерховими будівлями, котрі тісно обступали б центральну площу. Замість суворих шпилів та стін середньовічного замку гетьманське місто захищало себе земляною фортецею, довкола якої були розкидані типово сільські мазанки й городи. Число мешканців таких міст було незначним. Так, у XVIII ст. найбільші зі 137 міст і містечок нараховували по 5–8 тис. жителів. У сенсі правового статусу, організації самоуправління, економічного розвитку палітра цих поселень була надзвичайно строкатою. Але всі вони функціонували на основі поєднання традицій Речі Посполитої (у плані використання законодавства), Гетьманщини (котра ще зберігала певну автономію) та модернізаційних ініціатив Російської імперії.

Автори доволі численних урбаністичних студій та узагальнюючих досліджень до сьогодні не визначилися щодо правомірності вживання терміну «місто» навіть стосовно найбільших полкових центрів Гетьманщини. Різні критерії визначення міського статусу спонукають вважати такі поселення радше «великим селом», або ж навпаки — чи не класичним європейським містом. Ці підходи ґрунтуються на вивченні функціонування самоуправління, господарського розвитку, управлінських функцій, міських мешканців і їх повсякденного життя. З огляду на досвід західноєвропейської історичної урбаністики, число жителів поселення не є визначальним показником міського статусу. Більш показовими вважаються специфічний світогляд, «місь-

¹ Коваленко О. Полтава XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009. — С. 44.

кий» спосіб життя, які можна спробувати простежити, зокрема, і через демографічну поведінку населення. А отже, остання може слугувати певним маркером оцінки населеного пункту. У такому ракурсі питання на кшталт: «Чи були в Гетьманщині міста?» має риторичний присмак. Натомість більш важливим видається з'ясування того, чим же міський полковий центр відрізнявся від інших поселень Гетьманщини, та як ці особливості могли відобразитися на поведінці його соціуму. Адже щось же надихнуло ченця і поета Якова в 1764 р. провіршувати наступні рядки:

Полно лежать в селі, ступай в города!
 Не очень робій, хоть не сищеш брата...
 Єжелі кто спросить: «Что в город погнало?»
 Сказуй: у селі користі мені мало².

Полкове місто як осередок локальної адміністрації

Історична наука заперечує універсальність дефініції міста для всіх періодів його існування, паралельно з цим відбувається пошук комплексного критерію для визначення ролі міського поселення через розгляд відносин між ним і довкіллям. Сучасна українська дослідниця Т. Портнова виділяє два підставові погляди на проблему взаємодії міста і довкілля. Перший з них підкреслює паразитичний характер міських поселень, стверджуючи, що місто пригнічує село, поглинає його ресурси і підкреслює свій привілейований статус щодо нього, майже нічого не віддаючи натомість³. Другий погляд стає дедалі популярніший і наголошує на наявності взаємних впливів (як їх називає Ф. Бродель — «безперервний діалог з селом»⁴). За твердженнями прибічників цієї точки зору, місто виконує певні функції — економічні, військові, політичні, соціальні, які не може взяти на себе село, а за це користується певними привілеями. На думку Т. Портнової, така характеристика якраз і пасує містам Наддніпрянщини до промислового перевороту⁵.

Однією з головних функцій домодерного міста дослідниця вважає адміністративну. Тобто, у розглядуваний час діалог або ж взаємодія між містом і певною територією здійснювалися через її адміністрування. Місто, як центр сотенної адміністрації, виконувало адміністративні функції на території

² *Яків* (інок). Сатирична коляда // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV–XVIII століття): В 4 кн. — Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709–1798 рік). — К., 2006. — С. 767.

³ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 29.

⁴ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з франц. Г. Філіпчук. — К., 1995. — С. 414.

⁵ *Портнова Т.* Назв. праця. — С. 30.

полкових сотень, а як полкової — на території полку. З-поміж лівобережних міст у цьому відношенні виділявся Глухів. Там знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна військова канцелярія. Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина; не підлягали владі полковника й козаки ще п'яти сотень, які охороняли гетьмана і виконували сторожову службу⁶.

Основною військовою й адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини в середині XVIII ст. вважався полк. Полковник був військовим командиром полку, головним адміністратором, суддею (за висловом З. Когута — «гетьманом у мініатюрі»)⁷. Відповідно й полкове місто було локальним осередком військової, адміністративної влади на території полку. Реалізацію влади полковника забезпечувала полкова старшина: полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. У XVIII ст. були утворені полкові канцелярії, що, на думку З. Когута, перетворило полкову адміністрацію на частину сталої бюрократії⁸. Полковник і старшина здійснювали військове командування, виконували функції виконавчої і судової влади.

Локалізація органів влади в полковому місті вирізняла його з-поміж решти поселень зі статусом міста або містечка. Полковники і старшина мали значну кількість козаків для різних послуг, а також «штатних» підлеглих, які проживали в місті. Наприклад, у штаті полкового обозного згадуються осавул полковий артилерійський, хорунжий полкової артилерії, отамани полкової артилерії, гармаші, пушкарі⁹. У Стародубі вони займали окремий двір полкової артилерії з різними господарчими службами, мурованим льохом і соляним сараєм¹⁰. У дворі переяславської полкової артилерії і «могазейна» в 1766 р. було 15 будівель, з них — 7 житлових, 5 комор і 2 сараї¹¹. Чисельність штату різних полкових служб, що перебували в місті, часто була значною, це добре помітно на прикладі Прилуцької полкової артилерії. У 1734 р. артилерія складалася з двох гармат, при цьому в її штаті

⁶ *Путро А.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII ст. — К., 1988.

⁷ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. — К., 1996. <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>. Також про полковий устрій і окремих полковників див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 260–263.

⁸ *Когут З.* Назв. праця.

⁹ *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 206–221.

¹⁰ *Таранушенко С.* Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII століття // Укр. іст. журн. — 1971. — № 2. — С. 105.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДА України). — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 6 зв.

були: осавул полковий, хорунжий полковий, два пушкарі, чотири гармаші, коваль, два пижовщики, чотири трубачі, литаврщик¹².

Далі за рангом після полковника і полкового обозного йшов полковий суддя (при цьому вища судова влада все одно належала полковнику), функції помічника судді виконували писар і часто ще підписки¹³.

Важливе місце серед полкової адміністрації належало полковому писарю. Він відав канцелярією, що вела діловодство полку; до її штату входили передусім канцеляристи¹⁴. Число службовців полкових канцелярій не було сталим. За свідченнями О. Шафонського, їх могло бути зазвичай 10–16 осіб¹⁵, а от штат Полтавської полкової канцелярії у 1734 р. налічував 47 осіб. Частина з них проживала безпосередньо при канцелярії (це могли бути «осавульчики» — слуги для рознесення паперу, сторожі¹⁶), оскільки сама її будівля складалася з п'яти житлових приміщень та одного службового¹⁷. Ще більшим був штат Стародубської полкової канцелярії: перелік «служителей и прочих», поданий у Генеральному описі, вказує 59 чоловік, з них — 18 полкових канцеляристів¹⁸. У Прилуках, Чернігові, Стародубі полкові канцелярії знаходилися в одному приміщенні з гродським судом (зазвичай це — дерев'яна одноповерхова будівля). Винятком була лише мурована двоповерхова споруда Чернігівської полкової канцелярії¹⁹. У Переяславі в одному приміщенні з восьми покоїв знаходилися «канцелярия и щетная комиссия полкова»²⁰.

Завданням канцелярій було ведення полкового діловодства: до відповідних книг вносилися записи про дарчі, «полюбовні», боргові розписки, угоди купівлі-продажу, заповіти та інші акти нотаріального характеру, за їх складання бралася платня. За характером діловодства полкові канцелярії могли поділятися на відділи — судовий, скарбунковий, рахунковий.

Отож, місто було центром діловодства на території полку; документи, що стосувалися судочинства, економіки, управління, проходили через його

¹² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 3: Прилуцкий полк // Киевская старина. — 1900. — № 10. — С. 92.

¹³ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 224.

¹⁴ Там само. — С. 227.

¹⁵ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. — К., 1851. — С. 120.

¹⁶ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 228.

¹⁷ *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 122.

¹⁸ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 2–4.

¹⁹ *Таранушенко С.* Назв. праця. — С. 103–107.

²⁰ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 45 зв.

бюрократію і частково осідали в архіві. Полкові архіви могли потерпати під час регулярних пожеж, а тому, наприклад, у Лубнах він знаходився в єдиній у місті кам'яній споруді²¹. Вочевидь, обивателі полку, яким треба було отримати копії чи виписки з документів, їздили до міста не з порожніми руками, а з численними «упоминками». На думку В. Дядиченка, «дачки» прохачів і широко практиковане хабарництво взагалі були основним джерелом прибутків канцеляристів, хоча ще в 1732 р. універсалом гетьмана Данила Апостола була встановлена тверда оплата для цих службовців²².

Підгрунття триярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманату становила сотня. Кількість сотень у полку коливалася від 11 до 23. При цьому, зазвичай 2–4 з них були полковими, а їхня сотенна адміністрація знаходилася в полковому місті*. Сотник виконував військові, адміністративні й судові функції. Разом з писарем, отаманом та осавулом він проводив початкові розслідування й арешти, підтримував порядок і розв'язував дрібні конфлікти. Спочатку сотники обиралися на радах сотень, а вже в середині XVIII ст. призначалися полковниками. Сотник мав вирішальний голос у судових справах, котрі розглядалися сотенним правлінням, йому належало право звільнення з посади старшинської адміністрації, підлягала низка слуг — «комнатники, упокоєвики, есаульчики». Разом з сотником сотнею керувала старшина: хорунжий, писар, осавул²³. У XVIII ст. сотенні канцелярії координували діяльність місцевої адміністрації²⁴. Канцелярія однієї з полтавських полкових сотень у 1760-х роках мала чотири кімнати й знаходилася на форштадті поблизу фортеці й торговельної площі. На тій же вулиці проживала майже вся сотенна адміністрація²⁵.

Полкове місто було осередком здійснення судочинства на території полку, причому, функції адміністрування й судочинства не були до кінця розрізнені. Правосуддя знаходилося в руках старшини, з якої рекрутувалися члени суду і його головуєчий²⁶. Полковий суд підлягав Генеральному суду й звертався до нього за роз'ясненнями та інструкціями. Він був одночасно і міським, оскільки справи розглядалися спільно полковими і міськими урядовцями. До його складу від старшини входили суддя, обозний, осавули, писар; від міського управління — отаман, городовий, вїт, бурмистр. Як учасники засідань в актах судових справ згадуються «зацные персоны», які, за словами В. Дядиченка, являли собою представників міського нобілітету²⁷.

²¹ Таранушенко С. Назв. праця. — С. 103–107.

²² Дядиченко В. Назв. праця. — С. 228.

* Наприклад, у Ніжині було 4 полкові сотні, у Переяславі — 3, у Стародубі — 2.

²³ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 269.

²⁴ Когут З. Назв. праця.

²⁵ Коваленко О. Назв. праця. — С. 122.

²⁶ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 324–326.

²⁷ Там само. — С. 340–341.

В. Горобець серед таких персон Полтавського суду знайшов городових та полкових урядників, які раніше вже виконували обов'язки судді²⁸.

Засідання полкового суду частіше відбувалося в ратуші. Це пояснюється тим, що в складних справах треба було звертатися до законів та наводити довідки з різних документів, а юридичні кодекси і збірники знаходилися в приміщенні ратуші. Там розташовувався службовий апарат, ратушна тюрма (могла називатися колода, острог або секвестр)²⁹. Рідше суди засідали в будинку полковника чи в будинках полкової старшини. Наприклад, у Стародубі в другій половині XVIII ст. суд містився в приватному будинку генерального бунчужного Борозни³⁰. Зрештою, суди могли засідати в корчмі чи шинку, про що збереглися відомості першої половини XVIII ст.³¹

Унаслідок реформування судочинства гетьманом Кирилом Розумовським після 1763 р. замість полкових були запроваджені суди, звичні для старої Речі Посполитої: гродські — у десяти полкових містах для розгляду кримінальних справ; земські — у двадцяти повітах для справ різного характеру, підкоморські — вирішували суперечки навколо земельної власності. Гродське судочинство очолювали полковники, а земських суддів, підсудків, писарів, підкоморіїв повинен був обирати «шляхетський» загал відповідної округи³².

До полкового міста привозили підозрюваних у тяжких злочинах, тому місто потребувало в'язниці. Переяславський полковий острог, за даними Генерального опису, знаходився на території фортеці біля Київської башти, причому, земля під ним належала Переяславському кафедральному монастирю³³. Про вигляд цього острога в джерелі не йдеться, а от у цей же час Полтавський острог виглядав так: «огорожен ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержания важных колодников землянка одна»³⁴.

Наявність секвестру та число ув'язнених в ньому можуть слугувати однією з ознак «статусності» міста. Наприклад, у 1751 р. в острогах Гетьманщини нараховувалося 347 колодників, 85 з них — утримувалося в

²⁸ *Горобець В.* Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 191.

²⁹ Будемо вживати ці терміни як синонімічні, оскільки вони паралельно використовувалися в тогочасному діловодстві (Див.: *Дядиченко В.* Назв. праця. — С. 345).

³⁰ *Таранушенко С.* Назв. праця. — С. 103–107.

³¹ *Дядиченко В.* Назв. праця. — С. 345–346.

³² *Миллер Г.* Сокращенное уведомление о Малой России // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — М., 1846. — Кн. 4: Смесь. — С. 63–64; *Стороженко Н.* К истории нежинских греков // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 512.

³³ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 44 зв.

³⁴ Цит. за: *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 124.

«столичному» Глухові (це більше, ніж було в кожному з десяти полків окремо). Показовим є розподіл арештантів по території полку. Так, у Лубенському полку в цей час «сиділо» 30 чоловік, з них у полкових Лубнах — 19, а решта розподілялися по сотенних центрах: 6 в Ромнах, 3 в Пирятині, по 1 — в Сенчі та Лукомлі. Необхідно враховувати, що тогочасні секвестри були аналогами сучасних слідчих ізоляторів, а їхній контингент тривалий час чекав на розслідування своєї справи. Деякі з осіб, перерахованих у відомості 1751 р., очікували на вирок з 1746 р., а більшість — з 1747–1748 рр. Не всі могли дочекатися суду: так, за даними джерела, за час слідств у секвестрі померло 2 колодники³⁵. Утім, затягування розслідування могло сприяти й появі нового життя та нового злочину. Так, наприклад, під час утримання в полтавському секвестрі Катерина Кушнерівна чинила блуд з колодником Ігнатом Пивоваром і народила двох близнюків³⁶.

Процедура покарання мала публічний характер, вирок виконували поруч на майдані. Така практика була притаманна більшості міст Гетьманщини XVII–XVIII ст. Одним з видів покарання було стовпове. Так, у Полтаві стовп традиційно стояв на місці торгів — на Соборному майдані перед собором, навпроти ратуші³⁷. Споглядання публічного покарання злочинців, вочевидь, було однією з розваг для населення ранньомодерного міста. Петро Апостол, перебуваючи в Петербурзі, розважався подібним чином: «отправился смотреть экзекуцию. Сначала наказывали кошками на эшафоте пятерых лиц, потом, парня и девку; по окончании этого повесили слугу и отрубили голову его господину»³⁸.

Міста Лівобережжя були значно менші за Петербург, однак до полкових міст звозили злочинців з усього полку. Наприклад, у 1753 р. жителі Полтави могли «розважитися» стратою Євдокії Щербанівни, котру перед тим піддавали тортурам на міському ринку³⁹. Ринок якнайкраще підходив для оприлюднення факту злочину, відплати за нього, оскільки покарану особу очікували не тільки фізичні страждання, а й муки громадського осуду. Так, у 1729 р. Лохвицька сотенна канцелярія, розглянувши справу дітовбивці Горпини Дерев'яно, винесла вирок: «и обличивши в торгъ, давши посред ринку каньчуками добрую хлосту» відпустити⁴⁰.

Місцеві урядовці, затримавши підозрюваного, забивали його в колодки, потім супроводжували до сотенного уряду, а звідти — до полкового. У свою

³⁵ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10899. — Арк. 26–30 зв., 93 зв.

³⁶ Коваленко О. Назв. праця. — С. 123–124.

³⁷ Там само. — С. 123–124.

³⁸ Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. — май 1727 г.) // Киевская старина. — 1895. — № 7–8. — С. 125–139.

³⁹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 123–124.

⁴⁰ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). — К., 1976. — С. 214–216.

чергу полковий суд організував дізнання на місцях, розшуки винних, збирання речових доказів, для чого командувалися уповноважені особи⁴¹. До міста запрошувалися й інші учасники судового процесу — свідки, позивачі, представники сторін⁴².

Полковий суд втручався в судочинство на території всього полку і особливо охоче вирішував численні справи, з яких міг мати матеріальний зиск. Цьому сприяв узаконений механізм поборів зі злочинців, функціонування якого у вигляді «вини» на матеріалах кінця XVII — початку XVIII ст. ґрунтовно дослідив В. Горобець. Суди у своєму арсеналі мали натуральні чи грошові штрафи на всі випадки життя — «головщину», «пограбування», «навязку», «пересуди», «заруки», «змирщину», а також приймали «поклони і наклади» — узаконені хабарі⁴³.

Останнє, на думку О. Сокирка, було зумовлене скромним утриманням судових урядників, тож на них і спрямовувалися фінансові ресурси позивачів. Обивателю, що надумав шукати правди в полковому чи Генеральному суді, довелося б понести значні подорожні витрати, винайняти житло, оплатити послуги писарів, кур'єрів, сторожів, судейських слуг, «розищиків», межувальників, конвоїрів тощо. Необхідно було задобрити канцеляристів, «потоваришувати» з суддями, заручитися підтримкою полкової старшини. Зрештою, й дорога додому після тріумфально виграної справи знову пролягала через дворище полковника і місцевого сотника⁴⁴.

Узагальнений (звісно, дещо гіперболізований) образ такого сотника у вірші «Сатирична коляда» змалював інок Яків. Він посміявся з того, що сотник радіє кожному злочину на «своєї» території, бо з винуватця можна було вимагати відкупного:

Пан сотник радується, как ангел-хранитель,
Как появится где вор иль дівства губитель. [...]
Как-де! Той уже всмерку виломив там стіну,
А той прощайте, Химці народив дитину!
Но за сіє не треба великого датку:
Пусть обидва принесуть рублей по десятку.
Да потом іх іспросить, нет ли чого горше?
Так в ті пори можна взять з них еще і больше⁴⁵.

У цьому ракурсі полкове місто виглядає як «паразит», що поглинає ресурси, висмоктує їх з мешканців підлеглої території. Однак адміністру-

⁴¹ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 348–362.

⁴² Там само. — С. 370–384.

⁴³ Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло... — С. 176.

⁴⁴ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 195–209.

⁴⁵ Яків (інок). Назв. праця. — С. 760–767.

вання було не лише привілеєм, а й доволі обтяжливим обов'язком. Так, для охорони колодників (що прибували з усього полку) та підтримання порядку в Прилуках потрібно було до тридцяти вартових. Місто заготовляло сіно для коней полкової артилерії, поштових і коней для «всяких персон». Тих же персон та міські установи треба було забезпечити дровами, приміщеннями тощо. Полкове діловодство потребувало паперу, смолки, воску, чорнил⁴⁶.

Частково такі видатки компенсувалися зборами з цехів, прибутками з магістратських сіл і міських млинів (зокрема, продажем запасів борошна). Коли Прилуцька полкова артилерія йшла «у військо», то потребувала харчового запасу, возів, коліс, заліза, дьогтю. Усе це купувалося за кошти, виручені з продажу борошна. Звідси ж фінансувалися й «поклони» «знатным персонам великороссийским», без чого «обойтися весма в полковом городе невозможно. Папир, воск, олива, сургуч и кгаляс до полковых дел, яко и на ратушные всякие расходы покупается, свечи для судовых дел и до ратуша покупаются... и прочие меские чинятся расходы, продавши того ж борошна...»⁴⁷.

Обтяжливою для міського люду була повинність утримання російського війська. Укази імператриці Анни Іоанівни дозволяли підселяти солдатів навіть у покої до господарів. Визначалися норми розподілу житлової площі — приблизно по квадратному сажню на чоловіка, а на солдатських дітей, молодших за 13 років, — по ¼ сажня. В актах йшлося про можливість звільнення від повинності, однак там же зазначалося, що при недостатці місць можна ставити на постій і в пільгових господарствах⁴⁸. Навіть вищі міські урядники (війти, бурмистри, ратмани) від постою були звільнені лише в 1785 р., а доти мали терпіти вояків у своїх дворах⁴⁹. Російський знавець військової історії В. Лапін відмітив, що постої, особливо в Литві, Фінляндії, Україні, завдавали населенню страшних збитків, проблем і принижень. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, мали місце насилля, випадки згвалтувань. Особливо не щастило містам, у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Щоправда, дослідник також зауважив, що постої стимулювали міську торгівлю й ремесла, насамперед це стосувалося малолюдних поселень⁵⁰.

⁴⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — Т. 3: Прилуцкий полк // Киевская старина. — 1900. — № 10. — С. 90–91.

⁴⁷ Цит. за: Там само. — 1901. — № 2. — С. 191–192.

⁴⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. X. — С. 649–653. Оскільки йдеться про загальноімперське законодавство, то, ймовірно, що даний сажень дорівнював 2,1336 м, тобто на дорослого мало доводитися близько 4,5 м², а на дитину — 1,1 м².

⁴⁹ Там само. — Т. XXII. — С. 388–384.

⁵⁰ Лапин В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. — СПб., 2000. —

Міщани повинні були надавати квартири різним чиновникам, котрі проїжджали через полкові міста або перебували там у справах. Ця повинність теж вважалася настільки обтяжливою, що використовувалася як засіб помсти чи особистого зведення рахунків. Наприклад, 1756 р. переяславський полковий писар Каневський, скориставшись поїздкою вїйта Савонова в Глухів, поселив у його домі князя Щербатова, вигнавши при цьому з двору дружину вїйта і його малолітніх дітей. Після скарги потерпілого полковому писарю було приписано так не чинити. Та під час наступної відлучки вїйта з міста до його дому поселили іншого російського офіцера, так само вигнавши дружину і дітей⁵¹.

Полкове місто виступало посередником між адміністрованою ним територією і центральною владою. Згідно з указом Петра Румянцева від 31 травня 1765 р., в Україні було запроваджено поштову службу. На території Гетьманщини відкривалися 9 поштових трактів загальною протяжністю 2358 верст, на яких облаштувалися 72 станції. За відповідним табелем, у кожному значному місті передбачалося кілька поштарів: у Миргороді — 2; у Гадячі, Києві, Переяславі, Стародубі — по 3; у Лубнах, Ніжині, Прилуках — по 4; у кожного поштаря мало бути по два коня. У найбільших містах поштою завідували поштмейстери. Загалом на теренах Гетьманщини вводилися лише 15 таких посад, з них — 9 у полкових містах⁵².

Функціонування поштової служби вимагало важливого атрибуту полкового міста — шляху, що проходив через нього. Через ці тракти відбувалися міграції населення, а отже, у значних містах було більше тимчасових мешканців, котрі перебували поза контролем власної громади, а відповідно відзначалися більш вільною поведінкою. Цими шляхами рухалися купці, подорожні, чиновники та російські офіцери. Також пересувалися військові, котрі, крім звичних для міста проблем, могли принести з собою хвороби та епідемії⁵³.

С. 135–164. Про постої див.: *Беньковский И.* Утеснение киевских мешан военным постоєм в 1763–64 гг. // *Киевская старина.* — 1895. — № 5. — С. 65–76.

⁵¹ *Андрієвський А.* Указ. соч. — С. 488–489.

⁵² Вочевидь, плани Петра Румянцева йшли в розріз з існуючою традицією монополізування службових посад представниками козацької старшини. У першому ж пункті указу про створення кінної пошти говорилося, що поштмейстерами повинні бути не військові чи значкові товариші «по вибору полковому», оскільки ця посада потребує вірності, скромності, ввічливої поведінки, чистого письма і правильної лічби (Див.: *Прокон'юк О.* «Учреждение о конной почте в Малой России...» (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) // *Киевская старина.* — 2007. — № 4. — С. 129–138).

⁵³ Поштові шляхи доволі докладно позначені в атласі Російської імперії Василя Пядишева на мапах 1820-х років. Можливо, вони не всі функціонували в другій половині XVIII ст., але джерело може дати певне уявлення про тодішні комунікації. Тож, в атласі тракти розподілені на три категорії: головні, губернські, повітові. Головні поштові дороги йшли через колишні полкові міста Переяслав, Лубни, Прилуки, Полтаву,

Боротьба з останніми та їх профілактика теж належали до компетенції полкової влади. Відповідно казенним коштом утримувався полковий лікар, який виконував це завдання, причому, не лише на території полку. Наприклад, коли восени 1766 р. поширились чутки про чуму на Січі, для їх перевірки були вислані два полкових лікарі, і показово, що один з них був зі Стародубського полку — територіально найвіддаленішого від Запорожжя⁵⁴. Звісно, враховуючи такі тривалі відрядження і рівень тогочасних лікарів, важко припускати, що полкове місто мало істотну перевагу над іншими поселеннями в медичному забезпеченні. Однак не забуваймо й про «цилюрників», які, наприклад, за уставом київського цеху, займалися, серед іншого, й лікуванням ран, сифілісу, фурункулів тощо⁵⁵. Зокрема, у Переяславі полковим «цилюрником» був Григорій Ярославський — «родимец нации немецкой города Вилны з евреев»⁵⁶. У полковому місті могла знаходитися й аптека. Наприклад, у Полтаві її власником був колишній полтавський полковий лікар у відставці⁵⁷.

Визначальною рисою полкових міст, що власне і виділяла їх з-поміж решти, слід вважати перебування в них полкової адміністрації. Показовим у цьому відношенні є географічний опис Малої Росії Г. Міллера, в якому придворний історик, між іншим, згадує і міста, «примечания достойные». Відповідно, у Прилуцькому, Гадяцькому, Полтавському полках згадки були удостоєні лише їхні полкові центри, причому, саме через перебування там адміністрації⁵⁸. Майже аналогічно й Миргород «известен тем токмо, что звание полку от него заимствуется»*. У Київському полку, крім Києва, згадуються два міста магдебурзького права — Остер і Козелець, останнє — як місце перебування полкових чинів. У Ніжинському полку закономірно

в Ніжині перехрещувалися одразу два такі шляхи, зокрема, і тракт Київ–Петербург (через Глухів). У Чернігів сходились три головні дороги, в Стародуб — три губернські, у Гадяч — чотири губернські. У плані комунікацій найбільш обділеним був Миргород, через який проходила лише одна повітова дорога (цікаво, що багато з тих трактів співпадає з сучасними шляхами, а Миргород і сьогодні віддалений від важливих автодоріг) (Див.: Географической атласъ царства польскаго и великаго княжества финляндскаго расположенный по губерніямъ на двухъ языкахъ на 70 листахъ съ генеральною картою. Сочинень по нов-йшимъ и достов-рнымъ св-деніямъ подполковникомъ Пядышевымъ 1841 года. (атлас без Назівки місця видання можна знайти на кількох файлообмінниках, напр.: <http://book.libtorrent.com/viewtopic.php?p=10857>).

⁵⁴ ЦДІА України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3555. — 11 арк.

⁵⁵ П. М. Устав киевскаго цирюлническаго цеха 1761 года // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 470–476.

⁵⁶ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 126.

⁵⁷ Коваленко О. Назв. праця. — С. 126.

⁵⁸ Полтава була примітна ще й перемогою над шведами (Див.: *Миллер Г. Указ. соч.* — С. 59).

* Можливо, тому, що полкова адміністрація Миргородського полку перебувала в містечку Сорочинці.

згадується Ніжин, а далі — Глухів та Батурин, як колишні гетьманські столиці. За економічною відзнакою виділені Кролевець (за непогані ярмарки), Борзна, Нові Млини й Конотоп (як кращі в цьому полку містечка). З-поміж полків, описаних Г. Міллером, певною мірою виділявся Стародубський, де достойними згадки виявилось одразу п'ять міст: Стародуб, Мглин, Погар, Новгород-Сіверський та Почеп⁵⁹.

Виконання містом адміністративної функції впливало на його еволюцію, господарський і демографічний потенціал. Як писала з цього приводу О. Компан, чим вищий був уряд, тим більшим і заможнішим було місто, в якому він знаходився⁶⁰. На думку французьких дослідників, правосуддя й адміністрація в ранньомодерну добу були тими сферами діяльності, що не знали безробіття. При цьому наводиться приклад міст провінції Дофіне*: Валаас мав університет, Гренобль — парламент, інтендантство, генерал-губернатора, В'єн — архієпископство та суд для бідних. Вони масово притягували до себе тих, хто судився, просив, навчався, а от їхній сусід — місто Роман докладало безрезультатних зусиль для розвитку своєї промисловості. Місто Нансі після втрати бальяжу просто зубожіло, а заможні городяни покинули його⁶¹.

Отже, втрата управлінського статусу негативно позначалася на міському поселенні. В Україні показовою в цьому відношенні є доля Полтави, яка ще в 1765 р. втратила 13 південних сотень, котрі увійшли до Новоросійської губернії. Також місто вже не було порубіжним форпостом. А відтак Іоганн Гюльденштедт сприйняв у 1774 р. Полтаву, як вимираюче полкове місто, де вже не було ні артилерії, ні коменданта, ні гарнізону. Академік точно передбачив близьке майбутнє міста — наступного року воно остаточно втратило свій полковий статус⁶². 20 жовтня 1775 р. до Новоросії передали останні п'ять сотень Полтавського полку разом із Полтавою⁶³. У 1784–1796 рр. місто

⁵⁹ *Миллер Г.* Указ. соч. — С. 58–59.

⁶⁰ *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 141.

* Зараз міста департаментів Верхні Альпи, Дром та Ізер у Франції.

⁶¹ *Бродель Ф.* Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 154–156. З цієї точки зору цікавим є приклад Петербургу. В мемуарах імператриці Катерини II можна прочитати, як безлюдніло місто, коли двір перебував в іншому місті, наприклад, у Москві: «прошло слишкомъ шесть м-сяцевъ, прежде ч-мъ дворъ и городъ снова населились, какъ-были передь отъ-здомъ Императрицы (Єлизавета, так як йдеться про 1750 р. — *І.С.*) в Москву; и въ этотъ промежутокъ Петербургскія улицы совсем поросли травою, потому что -зда въ экипажахъ почти совс-мъ прекратилась» (Див.: *Россия XVIII столетия* в изданиях Вольной русской типографии А.И. Герцена и Н.П. Огарёва. Записки императрицы Екатерины II. Репринтное воспроизведение. — М., 1990).

⁶² *Синицкий Л.* Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукаго // *Киевская старина*. — 1893. — Т. XL. — С. 417–418.

⁶³ Зміна статусу відбулася за указом від 20 жовтня 1775 р., при цьому жителі приєднаних територій залишилися «на прежних малороссийских правах» (ПСЗРИ. — Т. XXI. — С. 244–245).

стало повітовим центром Катеринославського намісництва, а між 1796–1802 рр. — Малоросійської губернії⁶⁴. Однак Полтаві пощастило: відповідно до указу імператора Олександра I від 27 лютого 1802 р. «Об учреждениі губерній малороссийских: Черниговской и Полтавской», місто стало центром губернії і Малоросійського генерал-губернаторства⁶⁵.

У 1775 р. Катерина II підписала «Основний закон для адміністрації Російської імперії», який стандартизував розміри губерній та земств, а також створював відповідні органи управління. Впровадження цього указу на території Гетьманщини почалося 16 вересня 1781 р., коли було проголошено про утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, а реально реформа розпочалася в січні 1782 р. З наявних десяти полкових міст Гетьманату одне стало центром намісництва (не рахуючи Києва), інші продовжили функціонувати як повітові центри. На території новостворених намісництв утворювалося по 11 повітів, усі повітові центри автоматично ставали містами. Цим давні полкові центри Переяслав, Ніжин, Лубни прирівнювалися до тих майже трьох десятків містечок та сіл Засуха і Суражичі, які тепер треба було «переименовать городами»⁶⁶.

Скасування полкового устрою стосувалося передовсім адміністративно-територіального рівня. У військовій сфері відбувалося перетворення козацьких полків на регулярні карабінерні. При цьому колишні полкові міста Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів спочатку ще залишалися центрами квартирування новостворених формувань. Проте вже з 1785 р. в ході подальших реформувань територіальні особливості, притаманні окремим полкам, були повністю нівельовані⁶⁷.

Позбавлення полкового статусу істотно вплинуло на міста, вони втратили частину населення, а також прибутки, пов'язані з виконанням адміністративної функції. Як показали наступні події, «пощастило» лише Полтаві і Чернігову — вони перейняли управлінський статус і навіть збільшили територію свого впливу на рівні намісництва, губернії та генерал-губернаторства. А от Лубни, Миргород, Ніжин, Переяслав, Гадяч, Стародуб залишились незначними провінційними повітовими містечками.

Відтак, полкове місто як осередок локальної адміністрації мало ряд переваг перед іншими міськими поселеннями. Виконання адміністративної функції потребувало значного числа урядників і службовців, котрі були доволі забезпеченими людьми. Вони розбудовували власні двори і госпо-

⁶⁴ Коваленко О. Назв. праця. — С. 46.

⁶⁵ Там само. — С. 46–47.

⁶⁶ За даним указом село Засуха стало містом «Новое место» — центром Новоместського повіту Новгород-Сіверського намісництва; село Суражичі стало містом Сураж — центром Суразького повіту Новгород-Сіверського намісництва, зараз районний центр Брянської області РФ (Див.: ПСЗРИ. — Т. XXI. — С. 246–247).

⁶⁷ Когут З. Назв. праця.

дарства, мали численну прислугу, робітників, наймитів. Адміністративному центру потрібні були канцеляристи, осавульчики, писарі, «цилюрники», малярі, охоронці, слідчі, судді, кур'єри, поштарі*. Полковому місту треба було збудувати та утримувати приміщення канцелярії, острогу, суду, «магазину», поштової станції, артилерійського двору, кузні, аптеки. Такі міста притягували з підлеглої території гроші, матеріальні й людські ресурси. У 1782 р. вони втратили полковий статус і перетворилися на повітові, що означало кардинальне скорочення меж адміністрованої території й обсягу адміністративних повноважень.

Міське самоврядування

Особливістю організації міського самоврядування в Україні є порівняно пізній прихід магдебургії на терени Лівобережжя. Якщо не брати до уваги «декоративне» магдебурзьке право Лубен (1591 р.), то міське самоврядування з'являється в регіоні аж у 1620-х роках з наданням його Ніжину, Стародубу, Чернігову. Непорушність цих та інших самоврядних привілеїв, наданих польськими королями і великими князями литовськими, було підтверджено статтями українсько-російського договору 1654 р. Подальший розвиток магдебургії визначався гетьманськими універсалами, і, як зазначив В. Романовський, в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на території Гетьманщини отримали понад 30 міст⁶⁸. Станом на середину XVIII ст. привілеї на магдебурзьке право були підтверджені для Києва, Переяслава, Ніжина, Канева, Чернігова, Почепа, Гадяча, Стародуба, Козельця й Остра⁶⁹. Крім того, у 1752 р. гетьман Кирило Розумовський своїм універсалом надав магдебургію Полтаві, а у 1758 р. — Новгород-Сіверську⁷⁰ (зауважимо, що стосовно останнього питання залишається дискусійним⁷¹). Ці міста, за визначенням О. Шафонського, були привілейованими, тоді як решта — ратушними⁷². Такий поділ не був умовним, оскільки фіксувався у «Правах, за якими судиться малоросійський народ»⁷³. Тож у другій половині XVIII ст. із

* Звісно, число таких службовців могло бути й невеликим.

⁶⁸ *Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. — Львів, 2008. — С. 245.

⁶⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. — В 3 т. — Т. 3. — М., 1954. — С. 568.

⁷⁰ *Кобилецький М.* Назв. праця. — С. 245.

⁷¹ *Швидько Г.* Універсали гетьманів, як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 169. Див. також: *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. — Львів, 1904. — Ч. 2. — С. 387–442.

⁷² *Шафонский А.* Указ. соч. — С. 36.

⁷³ Міське самоуправління регламентувалося главою 26 «О магистрат- или уряд-гродскомъ у привиліюваннихъ и другихъ меншихъ городовъ, о судахъ ихъ гродскихъ и о

137 міст та містечок Гетьманщини майже абсолютна більшість були ратушними⁷⁴.

На думку О. Компан, магдебурзьке право вже не задовольняло потреб часу, оскільки втратило свою головну функцію — захист міста від свавілля феодалів. І зрештою, в умовах централізаторської політики російського уряду воно було приречене на відмирання⁷⁵. Подібного погляду дотримується і Г. Швидько, відзначивши, що на цей час магдебургія вже стала явним анахронізмом, оскільки не забезпечувалася реальними умовами міського життя та власне і соціально-політичним ладом Гетьманської України⁷⁶.

З полкових міст Гетьманщини шість були привілейованими. За дослідженням М. Кобилецького, рівень їхнього самоуправління був різним і залежав від економічного розвитку. Найвищий мали Ніжин, Стародуб, Чернігів та Переяслав. Міста очолювали виборні війти, бургомістри і радники, судові функції виконували лавники⁷⁷. Структурно магістрат формували дві колегії — адміністративна і колегія лавників, також при магістратському уряді мали бути так звані «міські слуги». У Полтаві, за даними Д. Багалія, було 12 урядників, хоча на засіданнях обов'язково бували присутніми лише війт, бургомістр, двоє райців, двоє лавників і писар або ж війт, бургомістр, двоє райців, один лавник і писар. Крім того, при уряді було троє «слуг меских: сторож арматний, воротний замковий, асаулець»⁷⁸.

Вочевидь, утримання названих службовців було основною статтею видатків магістрату. У Генеральному описі Стародуба вказано, що прибутки, які магістрат отримує з двох млинів, дворів і важниці, витрачаються на різні потреби, а «особливо на жалование магистратскому писарю, подпискам и

другихъ должностяхъ» (Див.: Права по которымъ судится малороссийскій народ... / Изд. под ред. и с прил. исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. — К., 1879. — С. 754–770).

⁷⁴ Перелік міст з магдебурзьким правом у різних дослідників може відрізнитися. Так, М. Кобилецький перераховує 12, однак на тій же сторінці пише, що їх було 11. На думку Д. Багалія, привілейованими були ще й Погар та Млин. В. Романовський зазначав, що в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на території Гетьманщини отримали понад 30 міст (Див.: *Кобилецький М.* Назв. праця). Дискусійність привілейованого статусу окремих міст пояснюється паралельним вживанням термінів магістрат і ратуша у тогочасному діловодстві. А також тим, що ряд міст мали різний обсяг самоврядності. Докладніше природу таких дискусій на прикладі Полтави простежено в дисертації О. Коваленко (*Коваленко О.* Назв. праця. — С. 119–121).

⁷⁵ *Компан О.* Назв. праця. — С. 148.

⁷⁶ *Швидько А.К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII — середина XVIII вв.). — Дніпропетровськ, 1986. — С. 10.

⁷⁷ *Кобилецький М.* Назв. праця. — С. 353.

⁷⁸ *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 120. Про чернігівський магістрат див.: *Доманова Г.* Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернігів, 2007.

служителям», а також на закупівлю сургучу, паперу, чорнил⁷⁹. Магістратам навіть значних міст було складно знайти всі необхідні кошти. Після переяславської пожежі 1748 р., у якій згоріла більшість адміністративних приміщень, ще мінімум десять років магістрат розташовувався в найманій хаті. Частина коштів та міського майна могли використовуватися урядниками у власних інтересах, у тому ж Переяславі при недостатці міського майна посилалися на пожежу⁸⁰.

Правління ратушних міст склалися з в'їта і трьох бурмистрів. Серед полкових міст у другій половині XVIII ст. ратушними були Гадяч, Лубни, Миргород, Прилуки. Вочевидь, обсяг самоврядних прав ратушних міст теж залежав від їх економічного, демографічного потенціалу та статусу. Наприклад, за дослідженням О. Коваленко, Полтава XVII — першої половини XVIII ст. не мала юридичного права на магістратське управління. Проте фактично після виходу з приватної власності та набуття статусу полкового місто набуло і ознак самоврядного магістратського⁸¹. Аналогічно міське самоуправління чотирьох полкових ратушних міст мало різнитися від таких містечок, як, наприклад, Білики, Нові Санжари, Кобеляки*, які усі три разом станом на 1760 р. нараховували лише 300 дворів і бездворих хат пополитих⁸².

Повноваження керівників органів міського самоврядування були визначені у збірниках магдебурзького права, а також у главі 26 «Прав, за якими судиться малоросійський народ». До компетенції в'їта належали адміністративна і судова влада. Він разом з іншими урядниками мав вирішувати найважливіші міські проблеми: розбирати сварки, бійки, регулювати ціни, наглядати за точністю мір і ваги, припиняти азартні ігри, арештовувати волоцюг, утримувати міські стіни, дороги, мости, запобігати пожежам. Для забезпечення протипожежних заходів в містах формувалися спеціальні обози, цехи повинні були заготувати бочки, відра, гаки, драбини тощо⁸³. Тим не менше, дерев'яна забудова часто потерпала від пожеж, тому в містах для їх попередження була запроваджена «полицейская должность»⁸⁴.

У судочинстві брали участь усі службовці магістрату — в'їт, бургомістр, лавники. Найважливіші кримінальні справи розглядав полковий суд за участю міських урядників. Юрисдикція магістратського суду поширювалася на всіх мешканців міста, підпорядкованих магістрату, та селян. Інші жителі міст

⁷⁹ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 9.

⁸⁰ Андрієвський А. Указ. соч. — С. 473.

⁸¹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 121.

* Сотенні містечка Полтавського полку. Зараз Кобеляки й Нові Санжари — районні центри Полтавської області, Білики — селище Новосанжарського району Полтавської області.

⁸² Компан О. Назв. праця. — С. 146.

⁸³ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 355.

⁸⁴ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 5.

підлягали козацьким і церковним судам. У Ніжині існував окремий суд для грецької громади. Апеляційна інстанція для магістратських судів визначалася ступенем привілейованості магістрату: якщо він перебував під юрисдикцією полкової канцелярії, то апелювали до полкового суду. Унаслідок проведення судової реформи гетьмана Кирила Розумовського 1760–1763 рр. з апеляцією на рішення магістратського суду можна було звертатися до Генерального військового суду. Після утворення Другої Малоросійської колегії впродовж 1768–1771 рр. їй були підпорядковані магістрати міст Лівобережжя. Поширення на українські землі 1785 р. «Учреждения о губерниях» сприяло впровадженню російської судової системи і в містах. Однак за правління Павла I відбулося часткове відродження міського самоврядування за магдебурзьким правом⁸⁵.

Специфіка функціонування самоврядування в полкових містах визначала характер відносин магістратів та ратуш з козацькою адміністрацією, якою міське самоуправління сприймалося без належного респекту⁸⁶. У численних конфліктах зі старшиною міщани шукали захисту в гетьманів та царської адміністрації. Об'єкти протистояння були різні, наприклад, магістратські села та землі, які намагалася захопити старшина. Зокрема, наприкінці XVII ст. у підпорядкуванні Стародубського магістрату було 36 сіл, у 1730 р. — 18, а в 1750-х роках — лише 7⁸⁷. Це явище було притаманне не лише Стародубу. Рапорти 15 магістратів і ратуш до Генеральної військової канцелярії від 1751 р. засвідчили істотне скорочення міського господарства внаслідок захоплення міських земель, сіножатей та інших маєтностей приватними особами⁸⁸.

У Переяславі від 1740-х років точився конфлікт між полковником Сулимою і магістратом за передмістя Замостянські підварки, які полковник використовував як рангові маєтності, а магістрат уважав своїми. У 1752 р. спеціальним ордером Кирила Розумовського суперечка була вирішена на користь магістрату. Однак виконувати рішення Сулими не поспішав, тягнина за підварки тривала, як мінімум, до 1766 р.⁸⁹

Боротьба велася й за контроль над цехами, міською торгівлею та винокурінням. Обидві сторони намагалися упорядкувати переходи з міщанського стану в козацький і навпаки. Кожне місто мало свої традиції відносин міщан з іншими (передусім козацьким) станами та сотенною чи полковою адміністрацією. Як зазначила Г. Швидько, південні міста Гетьманату, крім

⁸⁵ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 359–361.

⁸⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 503.

⁸⁷ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 352.

⁸⁸ Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини XVII–XVIII століть: http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/svidko_akty.htm

⁸⁹ Андриевский А. Указ. соч. — С. 486–488.

Переяслава, у силу особливостей свого розвитку фактично перебували під владою козацько-старшинської адміністрації⁹⁰. Ситуацію в інших ілюструють накази в Комісію по складанню нового Уложення 1767 р. Наприклад, міщани Стародуба (найчисельніший стан у місті) просили підтвердження вигідних лише їм старих вольностей, у тому числі й привілею Сигізмунда III, в силу якого в Стародубі дозволялося мати осілість лише особам міщанського стану. При цьому жителі скаржилися на свого вйта Петра Грозинського, який, будучи військовим товаришем, вйтував не «по вибору гражданському и не з мещан прирожоных». Вони просили обрати достойного на уряд кандидата з-поміж себе⁹¹.

Жителі Чернігова мали привілеї на звільнення від всяких примусових робіт і натуральних повинностей, але в наказі скаржилися на постійні порушення прав. Їх набирали в погонщики, змушували возити лід, поставляти військам різні матеріали й інструменти, забирали волів, вози, провіант і фураж. Як порушення розглядалися переходи багатьох міщанських сімей до козацького стану. Такі переходи знижували економічний потенціал міста, оскільки вибулі з міщанського стану особи переставали платити податки й відбувати повинності. Ці повинності перерозподілялися між рештою міщан, однак при цьому новоспечені козаки продовжували займатися торгівлею і промислами, уже не сплачуючи податків, чим завдавали збитків міській громаді. Тому всі міські накази містили вимогу повернути під юрисдикцію магістрату ті старовинні міщанські родини, які переписалися на козаків⁹².

Також міщани просили скасувати універсал гетьмана Розумовського від 1761 р., який забороняв їм винокуріння й шинкування. Цю заборону вважали чи не найбільшим порушенням магдебурзького права та давніх привілеїв. А ще просили упорядкувати квартирну повинність, оскільки вона розорювала міське населення⁹³.

У Прилуках шляхта і козацтво визнали для себе приниженням працювати над спільним з міщанами наказом, у Лубнах міщани взагалі не були допущені до складання наказу. А в Гадячі, у відповідь на розпорядження генерального обозного Кочубея скласти списки для виборів депутатів у комісію, відповіли, що в Гадячі ні ратуші, ні магістрату, ні міщан немає, живуть там посполиті піддані Кирила Розумовського та військового звання люди⁹⁴.

Накази реалізовані не були, реформування міського життя Гетьманату відбулося пізніше — у 1780-х роках. Станом на 1780 р. серед міських

⁹⁰ Швидько Г.К. Універсали гетьманів... — С. 171.

⁹¹ Авсеенко В. Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. По неизданным источникам. — К., 1864. — С. 14–66.

⁹² Там же. — С. 69–71.

⁹³ Там же. — С. 71–193.

⁹⁴ Там же. — С. 25–26.

поселень 9-ти* полків налічувалося 10 магістратських міст, 27 коронних, 17 архієрейських та 67 власницьких містечок⁹⁵. Один з перших указів, що змінював їх статус, був виданий 26 жовтня 1781 р. Він скасував право міст на володіння майном поза своїми межами, усі іноземні колоністи втрачали свої спеціальні права. Зрештою, 15 квітня 1785 р. імператриця Катерина II пожалувала «Грамоту на права и выгоды городам Российской империи». Вона уніфікувала статус міських поселень, містила статті, спрямовані на захист міщанського стану, визначила коло осіб, що могли займатися міськими ремеслами, регламентувала торгівлю. Документ закріплював виборність міських урядників і визначав коло їх виборців, створювалися нові органи, як-то: сирітський суд, шестигласна дума. У цей час колишні полкові міста Лівобережжя, за винятком Чернігова, уже були повітовими.

Особливості економіки

Економічний потенціал міст Лівобережжя теж був різний. На специфіку окремих поселень побіжно вказує Г. Міллер. Так, Полтава була відома «знатным торгом быками», Погар — пенькою і конопляною олією, Ромни, Кролевець, Городище — своїми ярмарками, а от Мглин — навпаки — невідгідним положенням і «скудностью» жителів⁹⁶. На думку М. Кобилецького, ярмарки відігравали важливу роль у господарстві міст магідебурзького права⁹⁷. У Полтаві XVII–XVIII ст. вони відбувалися на центральному Соборному майдані міста чотири рази на рік: перший — у лютому, з 9 травня починався Миколаївський, з 20 липня — Іллінський, з 14 вересня — Воздвиженський⁹⁸. У Стародубі, за даними Генерального опису, було два ярмарки. На відміну від Полтави, терміни їх проведення прив'язувалися до релігійних свят: перший ярмарок проводився на другому тижні Великого поста, а другий — «в десятую неделю после Воскресения Христова». Тривали обидва ярмарки по два тижні⁹⁹. У Ніжині, за даними 1756 р., проводилися три ярмарки на рік¹⁰⁰.

Такі ярмарки були осередками періодичної торгівлі й орієнтувалися передусім на обмін із зовнішніми ринками. Дещо пізніше в міських лавках Ніжина академік Гюльденштедт зустрів європейські, турецькі, кримські,

* Не рахуючи розформованого Полтавського полку.

⁹⁵ Путро А.И. Левобережная Украина... — С. 5.

⁹⁶ Миллер Г. Указ. соч. — С. 38.

⁹⁷ Хоча, мабуть, не варто так однозначно трактувати ярмарок як ознаку міста. Пригадаймо тезу Н. Яковенко, що на території Гетьманату місто фактично зникло, підмінившись його сурогатом — ярмарковим пунктом (Див.: Яковенко Н. Нарис історії... — К., 2005. — С. 503).

⁹⁸ Коваленко О. Назв. праця. — С. 152.

⁹⁹ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 8.

¹⁰⁰ Швидько Г.К. Діловодчі акти...

російські й сибірські товари, оскільки там знаходився перевалочний пункт торгівлі між Росією, з одного боку, та Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом, Лейпцигом — з іншого¹⁰¹.

На думку Ф. Броделя, місто існує, лише наклавши довколишній оточує послуги свого ринку, користування крамницями, мірами довжини і ваги, своїх лихварів тощо¹⁰². У такій взаємодії утворюється «край» — територія, зосереджена навколо міста, що являла собою певну економічну цілісність, а також культурну реальність¹⁰³. Сучасний історик Д. Вирський виділяє як такий край XVII–XVIII ст. Кременчуччину — регіон, що локалізувався вздовж Дніпра, обмежений на Лівобережжі нижніми течіями Сули та Ворскли, а на Правобережжі — нижньою течією Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли¹⁰⁴. Отже, у розглядуваній нами період Кременчуччина включала в себе річпосполитські землі Правобережжя, частково Північ Новоросії, Південний захід Полтавського полку, Південь Миргородського і Лубенського полків.

У вітчизняній історіографії мало досліджень такого характеру, однак у світлі висновків Д. Вирського можна зробити припущення, що територія економічного й адміністративного впливу полкових міст не співпадала. Зокрема, Полтава, на думку О. Коваленко, відігравала роль економічного торговельного центру мікрорегіону, який дещо виходив за межі полкової території¹⁰⁵. Обмін з навколишньою територією проводився не лише через ярмарки, а й через міську торгівлю. У Ніжині в 1756 р. такі торги проводилися двічі на тиждень¹⁰⁶. Для їх проведення міста мали відповідні споруди торговельного призначення: шинки, лавки, торгові ряди, ятки¹⁰⁷. Як зазначив В. Кулаковський, місту була необхідна і постійна торгівля, оскільки значна частина міських жителів не мала можливості придбати продукти одразу на кілька днів і зберігати їх у літній період. Він ґрунтовно дослідив різні аспекти стаціонарної торгівлі в містах Лівобережжя, тому не будемо докладно зупинятися на цьому питанні, лише вслід за істориком констатуємо різноманітний асортимент товарів, значне число споруд для стаціонарної торгівлі, які належали приватним власникам, магістратам, монастирям. Постійна торгівля стимулювала оренду приміщень та будівництво нових,

¹⁰¹ Синицький Л. Указ. соч. — С. 433–438.

¹⁰² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 414–415.

¹⁰³ Там само. — С. 289.

¹⁰⁴ Вирський Д. Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела // Регіональна історія України: Зб. наук. статей. — К., 2007. — Вип. 1. — С. 247–249.

¹⁰⁵ Коваленко О. Назв. праця. — С. 153.

¹⁰⁶ Швидько Г. Діловодчі акти...

¹⁰⁷ Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

товарообмін між окремими містами й містечками і їхньою округою, збільшувала число селян, що збували свою продукцію на ринку¹⁰⁸.

Модель ідеальної економічної взаємодії ранньомодерного міста з округою на французькому матеріалі побудував Ф. Бродель. Вона являє собою кілька концентричних кіл — зони постачання і впливу: молочно-овочеву, зернову, виноградну, тваринницьку, лісову, зону далеких торгових зносин. У цих колах знаходилися проміжні ринки і, відповідно, проміжні міста. У такому разі навколо міста знаходиться ареал залежних від нього містечок, кожне з яких пов'язує місто з сільським мікрокосмосом. Разом з тим, концентрична модель, на думку Е. Шреммера, передбачає також відносини «місто — місто»¹⁰⁹. Такий товарообмін був притаманний і полковим містам, однак різною мірою, залежно від економічного розвитку та спеціалізації. Так, якщо Ніжин Гюльденштедт побачив значним торгівельним центром — посередником між північними і південними полками Гетьманщини, то в Лубнах він відмітив лише монастир, якому належали виноградники, фруктові сади та кілька лісів, дерево з яких продавалося в місті¹¹⁰. Натомість, у лавках Переяслава велася постійна торгівля «красним товаром» з Ніжина, Києва й Полтави¹¹¹.

Полкові міста були й осередками промислового виробництва, однак воно переважно обмежувалося діяльністю цехів та позацехових ремісників і гуральництвом, зосереджуючись у цехових будинках, майстернях ремісників, горнах, цегельнях, кузнях, котлярнях, дзвонарнях, воскобійнях, скотобійнях, млинах, винокурнях, солодовнях і броварнях¹¹². Мануфактурне виробництво в містах було мало представлене, навіть у Ніжині в 1770-х роках було лише дві мануфактури: «шляпочная», якою займалися німець-колоніст з дружиною, та ткацька (вироблялися бавовняно-паперові тканини). До того ж, остання знаходилася в селі Філовка за дві версти від полкового міста¹¹³. На думку західноєвропейських дослідників, у XVII–XVIII ст. в різних регіонах, у тому числі і в Росії, спостерігається вплив міських виробництв на сільські околиці в пошуках дешевої робочої сили й за межі контролю цехів¹¹⁴. Вочевидь, схожі процеси відбувалися і в Гетьманщині, де селітроварні, суконні, єдина парусна мануфактура знаходилися в селах¹¹⁵. Аналогічна ситуація простежується з папірними мануфактурами Чернігівщини: з 10, що

¹⁰⁸ Кулаковський В. Стационарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 13. — К., 1979. — С. 72.

¹⁰⁹ Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 140–152.

¹¹⁰ Синицкий Л. Указ. соч. — С. 432–438.

¹¹¹ Путро А.И. Левобережная Украина... — С. 59–62.

¹¹² Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

¹¹³ Синицкий Л. Указ. соч. — С. 433–438.

¹¹⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 420.

¹¹⁵ Синицкий Л. Указ. соч. — С. 416–439.

достеменно функціонували до 1782 р., лише дві локалізувалися в містечках, а 8 — у селах і хуторах. При цьому такі мануфактури могли задіювати доволі значне число працюючих, так, наприклад, на Пакульській мануфактурі в 1782 р. працювало 63 особи¹¹⁶.

Отже, основною формою виробництв полкових міст було ремесло, а не мануфактура. Для нього була характерна цехова організація, тобто об'єднання ремісників кількох професій в межах міста в цехи. Кількість цехів та майстрів усередині певного об'єднання відображала стан міського ремесла й залежала від рівня економічного розвитку міста та регіональних особливостей¹¹⁷. О. Компан наводить перелік близько 300 спеціальностей, що існували в ремеслі і промислах та могли бути представлені в українських містах (також подає їх характеристику та описує цехову організацію)¹¹⁸. Звичайно, в кожному конкретному місті перелік ремісничих спеціальностей був набагато вужчим. У 1766 р. в Полтаві було 195 ремісників, найчисельнішим виявився шевський цех, що нараховував 53 майстра, на другому місці перебував ковальський — 38 майстрів, далі кравецький — 37 майстрів. Також у місті було 67 торгівців. Полтавське цехове ремесло XVIII ст. носило дисперсний характер. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень — цехових будинків, виробництво концентрувалося в домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні та необхідні виробничі знаряддя¹¹⁹.

Цехові ремісники потребували захисту від сваволі старшини, свідченням чому є, наприклад, значна група гетьманських універсалів, які забороняли залучати цехових майстрів до виконання робіт на полкову і сотенну старшину. Остання брала під свою протекцію ремісників, що виходили з цехів¹²⁰. Яблуком розбрату в містах також були млинарський і винокурний промисли. Крім селян, усі стани доводили своє переважне чи виключне право займатися цими видами промислів. У питаннях володіння ними зіткнулися традиція (давнє станове право міщан), реальна влада (користуючись нею, козацька старшина привласнювала собі це право) і об'єктивна необхідність забезпечення себе засобами для існування (козаки, за різних обставин втрачаючи землю, займалися ремеслами, промислами і торгівлею)¹²¹. Уже в XVII–XVIII ст. цехи переживали ускладнення через діяльність так званих

¹¹⁶ Мануфактура знаходилася на річці Пакуль за 2 км від села Пакуль Любецької сотні Чернігівського полку, зараз — с. Пакуль Чернігівського району Чернігівської обл. (Див.: *Студінський В.* Папірні Чернігівщини у XVII — першій половині XIX століття // *Сіверянський літопис.* — 2002. — № 2. — С. 52–55).

¹¹⁷ *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 133.

¹¹⁸ *Компан О.* Назв. праця. — С. 173–232.

¹¹⁹ *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 135, 167, 172.

¹²⁰ *Швидько Г.* Універсали гетьманів... — С. 174.

¹²¹ *Швидько Г.* Діловодчі акти...

«партачів», які переманювали підмайстрів, а тому кілька збезлюднелих цехів об'єднувалися в один¹²².

Позацехове ремесло і несанкціонована торгівля, утім, збільшували коло осіб, котрі заробляли собі на життя несільським господарством. Наприклад, у Ніжині в 1766 р., за підрахунками В. Кулаковського, було 480 ремісників (разом з членами сімей — 2045 осіб). Вони наймали 207 робітників та слуг і мали 105 учнів. Торгівлею займався 285 чоловіків (разом з членами сімей — 794). Торговці наймали 360 робітників та слуг. На підставі підрахунків учений зробив висновок, що з ремеслом і торгівлею в Ніжині було пов'язано 64,8% населення¹²³. Однак не варто абсолютизувати ці дані, бо частина міського населення була одночасно пов'язана з ремеслом, торгівлею і сільським господарством. Наприклад, житель Стародуба священик Самсоніївської церкви Антоній займався кравецьким ремеслом і землеробством одночасно¹²⁴.

На думку О. Компан, заняття землеробством було притаманне українським містам, однак і при цьому вони залишалися осередками ремесла й торгівлі по відношенню до сіл¹²⁵. У XVIII ст. великі західноєвропейські міста теж зберігали в себе різні види сільськогосподарської діяльності. Як пише Ф. Бродель, ляскіт батога погонича було чутно поряд з ратушею, а свині вільно бродили брудними міськими вулицями. Тому навіть у Венеції в 1746 р. доводилося заборонити відгодівлю свиней у місті та в монастирях¹²⁶. У містах Лівобережжя таких заборон не було, ба навіть пізніше, як свідчать гравюри Стадлера, на початку XIX ст. в самісінькому центрі губерньської Полтави вільно розгулювала худоба.

Ремесло, торгівля, будівництво, ринок ранньомодерних міст притягували до себе мешканців сільської округи. Навіть бідне місто було заможнішим, ніж навколишні села, а тому давало можливість заробітку¹²⁷. Станом на 1766 р. у Переяславі серед прийшлих людей лише 12,3% становили вихідці з інших міст, а 87,7% — з сіл і містечок (абсолютна більшість — з Переяславського полку). Мігранти з села насамперед виконували найменш прибуткову працю — 67% з них були наймитами. 16% займалися ремеслом (переважно кушнірським, шевським і ткацьким), 8% — торгівлею і лише 2% — вирощуванням хліба¹²⁸.

¹²² Компан О. Назв. праця. — С. 190–198.

¹²³ Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1980. — № 9. — С. 94.

¹²⁴ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 132 зв.–133.

¹²⁵ Компан О. Назв. праця. — С. 163.

¹²⁶ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 418–419.

¹²⁷ Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 154–158.

¹²⁸ Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Черкаси, 2008. — Вип. 11. — С. 213–215.

Утім, до полкових міст приходили не лише наймити. У Ніжині найбагатшими людьми були грецькі купці, як мінімум 15 з них мали від 10 до 100 тис. рублів капіталу¹²⁹. До цього та інших міст мігрували також купці з Росії, Валахії, Молдавії, турецьких та річпосполитських земель. Відставні російські офіцери та солдати гарнізонів, колишні гусари сербських полків ставали власниками міських дворів¹³⁰. За чотири роки до проведення Генерального опису в Ніжині поселився італійський кравець з сім'єю. Невідомо, що змусило уродженця Мілану перебратися в Гетьманщину з порівняно скромними статками в 100 рублів¹³¹. Син чернігівського дяка Лук'ян Сташевський поселився в Стародубі і жив з платні, яку отримував «от разных стародубовских жителей за обучение детей российской и иностранной грамоте»¹³². Такі люди, як Лук'ян, йшли до міста, бо там було більше потенційних клієнтів, а отже і кращі можливості для заробітку.

Міські реалії могли породжувати попит на доволі специфічні послуги й власне уможлилювали їх. Так, навесні 1768 р. в Глухові розглядалася справа міської обивательки Ткаченчихи, котра нелегально лікувала венеричні хвороби. Останні (особливо сифіліс) були невід'ємними супутниками військ, розміщених в містах на постої, а тому стимулювали шарлатанів заробляти на їх лікуванні¹³³. Дослідникам ранньомодерної доби добре знайомі нещасні випадки, викликані поширеною практикою лікування сифілісу настоянками ртуті, утім горе-цілителі могли продемонструвати свою нездатністьвилікувати навіть пронос. У червні 1780 р. київський «цилюрник» Федір Чорнуський зайшов до шинку київського сотника Івана Гудими, щоб поголити тамтешнього шинкаря Семена Ткаченка, й побачив малого шинкаревого сина Прокопа, котрий страждав від жорстокого проносу. Чорнуський взявся лікувати розлад алебастром. При цьому він сплутав алебастр з миш'яком та нагодував хлопця отрутою, від чого той помер¹³⁴.

Специфіка міського населення з його високою часткою неодружених чоловіків (або ж таких, які залишили дружин вдома) обумовлювала й побутування сексу за винагороду. Останнє явище також могло зменшувати напругу, пов'язану, наприклад, з перебуванням військових на постої, котрі якраз і розквартирувалися в містах. Традиційним місцем перебування жінок «легкої поведінки» була корчма, котра взагалі вважалася кублом гріхів і розпусти. При імператриці Анні Іоанівні навіть видавалися спеціальні укази, де вимагалось від трактирщиків не тримати дівок у трактирах. Вочевидь, це явище було настільки поширеним, що надихнуло Климентія Зіновієва

¹²⁹ Кулаковський В. Класове розшарування... — С. 93.

¹³⁰ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148 а, 278, 341.

¹³¹ Там само. — Кн. 341. — Арк. 95 зв.

¹³² Там само. — Кн. 148 а. — Арк. 64 зв.–65.

¹³³ Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 332.

¹³⁴ Там само. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 2806. — Арк. 5

написати вірш «О женах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих». Як писав цей мандрівний священик початку XVIII ст., рідко яка корчма без цього буває. Не обійшлася без дівчат й полтавська корчма Хвеськи Шинкарки, де (крім самої Хвеськи) жили «две девки ... една бувшая челядница, а другая — Андрея Наливайченка дочка, оставивши отца и матку пошла до того ж шинку на заработок». Відвідувач цього закладу одного «прекрасного» ранку 1709 р. прокинувся без своїх речей й пропажу списав на дівчат, котрі його звечора поїли і «стелили»¹³⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що міські поселення Лівобережжя в другій половині XVIII ст. мали різний юридичний статус. Дослідники виділяють серед них магістратські, ратушні, коронні, архієрейські, власницькі. Це до певної міри умовний поділ, бо і статус окремих поселень у межах певної групи був різним. Так, магдебурзьке право в кожному з «привілейованих» міст визначалося конкретним набором привілеїв, наданих польськими королями, російськими монархами та гетьманами. Ці ж нормативно-правові акти регулювали відносини міських органів влади з козацькою сотенною та полковою адміністрацією, розмежовували сфери впливу їхніх повноважень. У цей час спостерігаються дві тенденції: з одного боку, територія міста зростає за рахунок розширення його околиць, а з іншого — скорочується число магістратських чи ратушних сіл, які перебували під міською юрисдикцією. Джерела другої половини XVIII ст. показують місто ареною протистояння між козацьким і міщанським станами, причому останній поступався своїми економічними і політичними позиціями. Ситуацію кардинально змінила «Жалувана грамота містам» 1785 р., яка уніфікувала політичний статус міст Російської імперії загалом, і Лівобережної України зокрема.

Досліджуючи економічний розвиток міст Гетьманщини другої половини XVIII ст., історики виділяють ряд спільних рис: дані міста були передовсім осередками торгівлі, а не виробництва. Основними формами періодичної торгівлі були ярмарки та торги, що можна вважати міськими привілеями. Періодична торгівля орієнтувалася на зв'язки з зовнішнім ринком і забезпечувала місто товарами іноземного виробництва, великими партіями збіжжя тощо. Натомість постійна торгівля залучала жителів довколишніх сіл. Міське виробництво існувало у формі ремесла, нечисленні мануфактури не були прерогативою міста, а, навпаки, більше розмішувалися в селах — за межами контролю цехів. Економіка полкових міст мала аграрний характер, це загалом було притаманне містам ранньомодерної Європи. Вважаємо, що вказані особливості свідчать, що для еволюції міст Гетьманщини найважливішим фактором було виконання адміністративної функції. Вона сприяла залученню економічних і людських ресурсів, які рекрутувалися здебільшого

¹³⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 61. — Сп. 878. — Арк. 44–45.

з жителів навколишніх сіл. У місті вони були наймитами, слугами, працювали в штаті полкових та міських служб. Серед мігрантів переважали неодружені чоловіки активного віку, що відповідно формувало особливості статево-вікової структури міського населення. Полкове місто приваблювало й помітний контингент тимчасових мешканців: осіб, що мали справи у полковій адміністрації, учасників судових процесів, торговців, заробітчани, подорожніх, гультьяїв, злодіїв, жебраків тощо.

Змальована вище картина функціонування міст Гетьманщини є, можливо, дещо ідеалізованою, адже тогочасне традиційне суспільство ще не витворило класичного (у європейському розумінні) міського середовища. Утім, не варто забувати про ті соціальні зміни, котрі поступово окреслювалися в другій половині XVIII ст. Під впливом модернізаційних перетворень (запровадження паспортної системи, зростання мобільності населення та міжетнічних контактів, розширення церковного контролю за родинним життям) патріархальна громадська культура давала тріщини. Такі проталини в традиції з'являлися спочатку в містах, куди головними поштовими трактами рухалися модернізаційні ініціативи столиці. Відповідно, у такій суміші контролю й свободи коридори поведінки (в т. ч. демографічної) індивіда ставали розмитими, а її варіації більш розмаїтими. Це повинно було відобразитися в демографічних характеристиках населення, котрі коротко окреслені нижче.

Штрихи до демографічного портрета міського населення Гетьманату

Вище вже говорилося, що важливим урбаністичним критерієм є специфічний (міський) спосіб життя та світогляд його мешканців. Кажучи інакше, місто має змінювати поведінку людини, котра стає його мешканцем, причому, не тільки окремого індивіда, а й більшості членів відповідного соціуму.

Звісно, що поняття на кшталт «більшість» чи «меншість» мають ґрунтуватися на більш конкретних та серійних даних, й у такому ракурсі може допомогти історична демографія, котра використовує усталені методики й говорить про поведінку населення уніфікованою та зрозумілою історикам різних країн мовою «демографії та інших лукавих цифр»¹³⁶. Оперування усталеними дефініціями та числами створює ряд переваг. Зокрема, дає змогу зосередитися на аналізі повторюваних подій та «стійких соціальних структур»¹³⁷, а також створює гарні можливості для порівнянь.

¹³⁶ *Каменский А.* Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. — М., 2006. — С. 62.

¹³⁷ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К., 2007. — С. 246.

Тож спробуємо поглянути на міста Гетьманату через призму демографічної поведінки їхніх мешканців, зокрема, через такі її характеристики, як статеві-віковий склад, шлюбність, народжуваність, смертність, міграції. Більшість коефіцієнтів подано на основі аналізу даних Генерального опису Малоросії 1765–1769 рр., в якому, на відміну від попередніх ревізій, взято на облік населення обох статей з указівкою віку, походження, стану здоров'я. 969 книг опису (по 300–1200 аркушів кожна) охоплюють понад 3,5 тис. населених пунктів, з котрих основна увага буде акцентуватися на трьох найбільших полкових центрах — Ніжині, Переяславі та Стародубі¹³⁸.

Вивчення демографічних характеристик певного соціуму традиційно розпочинається з аналізу статево-вікової структури населення, під цим поняттям в історичній демографії прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок¹³⁹. Зазвичай у цьому контексті визначають три основні показники:

- 1) абсолютну чисельність чоловіків і жінок;
- 2) віковий поділ;
- 3) співвідношення статей як у всьому населенні, так і в окремих вікових групах¹⁴⁰.

Традиційному аграрному закритому суспільству притаманна незначна перевага жінок, вона встановлюється під дією природних механізмів. Так, статеве співвідношення новонароджених дітей є біологічною константою (має назву «вторинне співвідношення статей») і дорівнює 106 хлопчиків на 100 дівчаток. Однак з віком у населенні починають переважати жінки, в силу більшої смертності чоловіків і меншої тривалості їхнього життя¹⁴¹. Ця теорія певною мірою діє й для міського населення Гетьманщини (див. табл. 1). Станом на 1766 р. серед мешканців Переяслава і Стародуба було більше жінок: 51,2% і 52,3% відповідно. А от у населенні тогочасних великих річпосполитських міст більшість була за чоловіками. Так, у Варшаві кінця XVIII ст. їх нарахували 55,6%. Статеву диспропорцію польські дослідники пояснюють міграцією населення до міста, зокрема, приходом шляхтичів, робітників, торговців, лікарів, ворожбитів, шарлатанів, гіпнотизерів, артистів тощо¹⁴².

¹³⁸ Матеріали Генерального опису цих міст збереглися чи не найкраще, докладніше про джерело див.: *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // *Історична пам'ять*. — 2008. — № 3. — С. 144–152. Загалом об'єктом аналізу даної розвідки є записи про 1708 мешканців Переяслава, 5086 — Ніжина і 4210 — Стародуба, котрі локалізуються у чистових книгах опису цих міст (Див.: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148 а, 278, 341).

¹³⁹ *Муромцева Ю.* Демографія: Навч. посібник. — К., 2006. — С. 62.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² *Warszawa w latach 1526–1795.* — Warszawa, 1984. — S. 272–273.

Таблиця 1

**Статеве співвідношення населення міст
за даними Генерального опису Малоросії 1766 (%)¹⁴³**

	0–14		15–59		60 і старші		Все населення	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Переяслав	47,5	52,5	50	50	43,2	56,8	48,8	51,2
Ніжин	51,9	48,1	50,4	49,6	50,8	49,2	50,9	49,1
Стародуб	49,1	50,9	48	52	41,2	58,8	47,9	52,3

Статеве співвідношення населення є непоганим показником відкритості соціуму до міграції. Звичайно, що до міста могли мігрувати представники обох статей, однак традиційно найбільш мобільними були чоловіки активного віку (через що їх так багато було обраховано у Варшаві). Відтак, у Стародубі чоловіків було порівняно менше, ймовірно, тому, що місто було центром неземлеробського полку, де були поширені відхожі промисли, а також існували альтернативні полковому центру міста — Новгородка, Мглин, Погар, Почеп і ще численні розкольніцькі слободи¹⁴⁴, котрі могли відтягувати частину активних чоловіків. Натомість у Переяславі їхня частка вища, оскільки довкола полкового центру не було більш-менш значних міст, та й полк вважається одним з основних землеробських осередків у Гетьманщині. У Ніжині, на відміну від Переяслава і Стародуба, переважали чоловіки (див. табл. 1). «Родзинкою» цього полкового міста була присутність численної грецької громади, котра у XVIII ст. активно поповнювалася мігрантами (передусім чоловіками) й істотно впливала на демографічне обличчя міста, у котрому, навіть серед літніх осіб, переважали чоловіки.

Щоб ще раз пересвідчитися у здатності саме приходьків змінювати хиткий баланс між статями, ще раз поглянемо на мешканців Переяслава (див. табл. 1). Серед дітей у цьому місті бачимо 47,5% хлопчиків, а вже серед дорослих присутність «сильної статі» збільшується до 50%, що зумовлено якраз міграційними процесами.

¹⁴³ Обчислено на основі: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148 а, 278, 341.

¹⁴⁴ Щодо розкольніків у військово-статистичному описі середини XIX ст. йшлося: «Раскольники живущие, в уездах Стародубском, Новозыбковском, Суражском и Городненском, занимающа фабриками, заводами и ремеслами, дают много способов окресным жителям, зарабатывать у них нужное пропитание» (Див.: Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. XII. — Ч. 2. — Черниговская губерния. — СПб., 1851. — С. 77).

Наступний важливий параметр — це вікова структура населення, основою її аналізу в історичній демографії є поділ на великі вікові групи: дітей, осіб активного віку, літніх людей. Такий розподіл необхідний для того, щоб визначити частку активного, працездатного населення. За даними Генерального опису, основна частина молоді в містах Гетьманщини починала активну й постійну працю в 14–16 років. Такого ж віку була й значна частина найманих робітників, вихідців із сіл і містечок Переяславського та інших полків. Указівки на вік 13–14 років, як на межу між дитинством і активною фазою життя, фігурують й у тогочасному законодавстві¹⁴⁵. Особами літнього віку вважалися ті, кому виповнилося 60 років, і старші. Абсолютна більшість із них супроводжувалася такими коментарями, як «престарелый», «дряхл», «по старости слаб». На думку українського історика Ю. Волошина, особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає такий поділ: діти (до 14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші)¹⁴⁶.

Відповідно основна маса міського населення була представлена особами активного віку; їх частка коливалася у межах 61–63,5%, другою за чисельністю віковою групою була дитяча — 31,3–34,1%, найменше було осіб літнього віку — на рівні 5–7%. Різниця у віковій структурі населення між містом і селом полягала у співвідношенні між дорослими і дітьми. У селах Гетьманщини було помітно більше дітей — 42%, і відповідно менше дорослих — близько 52%, при однаковій з містом чисельності літніх людей. Себто, певна частка активних людей перемістилася до полкових центрів, і при цьому (що дуже важливо) в міському населенні було істотно менше дітей, при відповідно більшій кількості осіб, які могли цих дітей народжувати.

Отже, ми підійшли до народжуваності, рівень якої зазвичай представляють у вигляді спеціального коефіцієнту (в проміле)¹⁴⁷. За нашими під-

¹⁴⁵ У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і СаКиевская старинаонське зеркало. Згідно з Литовським статутом (розд. 6, арт. 1), повноліття хлопців наступало з вісімнадцяти, дівчат — з тринадцяти років. Однак з точки зору демографії більш актуальною є не формальна межа повноліття, а межа між дитинством і активним віком, як про це говорять норми Саксонського права: «Возраст есть четверо який ... второй, когда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить тестамент (духівниця, розпорядження майном на випадок смерті. — *І.С.*)» (Див.: Собрание Малороссийских прав. 1807 г. — К., 1993. — С. 21).

¹⁴⁶ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава, 2005. — С. 112.

¹⁴⁷ Більш докладно про коефіцієнт народжуваності, хід та проміжні результати дослідження, а також про демографічні характеристики міського населення йдеться у книзі: Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011.

рахунками, загальний коефіцієнт народжуваності для 1757–1766 рр. становив: у Переяславі — 40,7%, Стародубі — 41,5%, Ніжині — 45,9%. Отримані показники відповідають надвисокому рівню народжуваності¹⁴⁸, однак значно менші за коефіцієнт, встановлений Ю. Волошиним для сільського населення Стародубщини 1758–1767 рр., — 60%¹⁴⁹. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт, обчислений Б. Міроновим для міст європейської частини Росії XVIII ст., — 60%¹⁵⁰. Згідно з обрахунками Я. Кіся, народжуваність у Львові становила 46%¹⁵¹. Для міст Західної Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності — на рівні 39%¹⁵².

За дослідженнями К. Гурнего, коефіцієнт народжуваності в Торуні¹⁵³ у 1760-х роках сягав 35,7%. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від числа людності в місті. Наприклад, для маленького містечка Далєшице* з населенням у 1109 осіб він становив 47,9%, тоді як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35–38%. На думку дослідника, у більших містах був більший відсоток бідного населення, для якого укладання шлюбу було проблематичним, і це відбивалося на загальному рівні народжуваності¹⁵⁴. Серед людності великого міста істотну частку склали трудові мігранти, які приходили туди в пошуках заробітку, а не народжувати дітей. Імовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме

¹⁴⁸ Відповідно до шкали, запропонованої Б. Урланісом та В. Борисовим, загальні коефіцієнти, менші за 16%, вважаються низькими, з 16% до 24% — середніми, з 25% до 29% — вище середніх, з 30% до 39% — високими, а 40% і більше — надвисокими (Див.: Демографический энциклопедический словарь. — М., 1985. — С. 209–210). Така народжуваність, однак, не викликала демографічний вибух, оскільки компенсувалася надвисокою смертністю, в «звичайні» (без голоду, епідемій, тощо) роки тільки 46–47 охрещених немовлят зі ста мали шанси дожити до п'ятирічного віку (З цього приводу див.: *Сердюк І.* Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2011. — № 982: Сер. Історія. — Вип. 44. — С. 61–71).

¹⁴⁹ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи... — С. 129.

¹⁵⁰ *Міронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XIX в.в.): В 2 т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 159. Щоправда, до даних Б. Міронова треба ставитися обережно, особливо до узагальнюючих.

¹⁵¹ *Кісь Я.* Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. — М., 1966. — С. 365–366.

¹⁵² Для Західної Європи в 1750–75 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39%. Див.: *Урланис Б.* Рост населения в Европе (опыт исчисления). — М., 1941. — С. 231.

¹⁵³ До 1793 року вільне місто під управлінням польської корони, зараз адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства Польщі.

* Місто у Келецькому повіті Свентокшиського воєводства Польщі.

¹⁵⁴ *Górny K.* Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. — Toruń, 1977. — Historia. XI. — S. 80.

ставлення до появи дитини. На думку Б. Міронова, коефіцієнт 50% свідчить про появу контролю над народжуваністю¹⁵⁵. Постає питання: чи існував контроль у тих містах, де коефіцієнт народжуваності становив 40–46%¹⁵⁶.

Згідно з твердженнями французьких демографів, у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширеними. Наприклад, у Мелані (маленькому містечку за 47 км від Парижу) з 1765 по 1789 рр. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар¹⁵⁷. В Україні в ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад, продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід, підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії¹⁵⁸. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності — за їх допомогою в інших випадках намагалися лікувати безпліддя¹⁵⁹. Подібні практики свідчать, що демографічна поведінка була суб'єктивною і визначалася індивідуальними потребами. Якщо ж говорити про наведені вище узагальнюючі дані, то на нашу думку, контрацепцію аж ніяк не можна вважати основною причиною зниження народжуваності, адже важко припустити, що у тогочасних містах і селах по-різному займалися сексом. А от шлюбні стратегії мешканців міських і сільських поселень могли істотно відрізнятись, а це опосередковано впливало і на число народжених дітей. Для розуміння такого впливу розглянемо шлюбну поведінку.

Акт шлюбу був найважливішою свідомою подією в житті людини ранньомодерної доби* і займав вагоме місце у її поведінкових стратегіях. За даними Генерального опису 1766 р., у шлюбі перебувала найбільша частка міських мешканців активного віку. Так, серед цієї когорти населення Переяслава більшість становили пошлюблені — 48,8% в чоловіків і 51,3% в жінок. Однак це набагато нижчі показники, ніж аналогічні у населення сіл Стародубщини — 70,3% у чоловіків і 80,7% у жінок. Відповідно в місті була удвічі більша чисельність холостих чоловіків та незаміжніх жінок (48,4% і 30,6% проти 27,4% і 12,8% мешканців сіл обох статей)¹⁶⁰. Це, на думку

¹⁵⁵ *Миронов Б.* Социальная история России... — Т. 1. — С. 187.

¹⁵⁶ У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим «фізіологічним максимумом» — 76%, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів — членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю внутрішньосім'яного регулювання (Див.: Там само).

¹⁵⁷ *Бродель Ф.* Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 170–175.

¹⁵⁸ Про магичні практики див. докл.: *Дуса К.* Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. — К., 2008. — С. 239–240.

¹⁵⁹ Там само. — С. 239.

* Такими ж важливими подіями можна вважати народження (у тогочасних документах частіше фіксується хрещення) та смерть, однак вони в абсолютній більшості випадків не залежать від волі людини, котрої стосуються.

¹⁶⁰ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи... — С. 115.

К. Гурного, є ознакою міського населення і спричинює зменшення коефіцієнту народжуваності у містах, порівняно з містечками і селами.

Абсолютна більшість холостих чоловіків Переяслава (83,6%) знаходилася у віковій категорії 15–24 роки, а отже, мала всі шанси одружитися, так само, як і незаміжні жінки, частка яких у цьому віці сягала 90%. У Ніжині таке співвідношення становило 77,8% в чоловіків і 94,5% в жінок, у Стародубі — 85,5% і 94,4% відповідно. Отож, у містах частка безшлюбного населення була значно вища, ніж у селах, проте основну його масу становили парубки (77–85%) і дівчата (90–94%), які мали всі шанси взяти шлюб.

При цьому шанси жінок були набагато вищі з огляду на те, що в Переяславі на 145 дівчат віком 15–24 років доводилося 214 холостих хлопців цього ж віку. У Стародубі на 305 дівчат було 395 хлопців, у Ніжині на 307 дівчат — 467 хлопців. Парубкам Ніжина й Переяслава було важче знайти собі пару, бо в цих містах на 100 неодружених хлопців доводилося 66–67 незаміжніх дівчат. У Стародубі таке співвідношення становило 100 до 77.

Звісно, що частину молодих людей у містах становили трудові мігранти з сільської місцевості, які могли, відпрацювавши кілька років, повернутися додому й взяти шлюб там. У Переяславі з 1708 осіб, записаних у Генеральному описі 1766 р., 524 народилися за межами міста. З них 251 особа були вихідцями з сіл Переяславського полку і ще близько 80 — із містечок цього ж полку. Мігранти істотно впливали на ситуацію на шлюбному ринку міста внаслідок різної статевої мобільності, оскільки в Переяславі серед них було 63% чоловіків і 37% жінок. Цьому співвідношенню загалом відповідає структура шлюбів. У описі Переяслава фігурують 45 шлюбних пар, що склалися з чоловіка — мігранта з села й жінки — мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села, нараховуємо 24. Співвідношення цих шлюбів (45 до 24) загалом відповідає статевій структурі міграції¹⁶¹.

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік разом з дружиною міг отримати двір і хату в місті¹⁶². Хоча частішими були випадки, коли обоє були найманими робітниками й, не маючи достатніх прибутків, жили у чужих дворах¹⁶³.

Однак, повертаючись до ситуації на шлюбному ринку, що склалась у містах загалом, і Переяславі зокрема, констатуємо, що шлюби з сільськими дівчатами не могли її збалансувати. Певним чином проблема вирішувалася

¹⁶¹ Більш детально див.: *Сердюк І.* Полкових городов обивателі... — С. 144–150.

¹⁶² Опосередковані свідчення про таку ситуацію див.: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 264 зв.–265.

¹⁶³ Там само. — Арк. 245 зв.

за рахунок пошуків шлюбної пари в інших вікових групах¹⁶⁴, що підводить до необхідності визначення середнього шлюбного віку.

За нашими підрахунками, середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава на 1766 р. становив 25,7 років, для жіночого — 22,5 роки. Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків — 28,1 років, для жінок — 22,3 років¹⁶⁵. Для сільського населення Стародубщини аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно¹⁶⁶. За дослідженням Б. Міронова, у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років для дівчат та 16–18 років для хлопців. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах¹⁶⁷. Однак середній шлюбний вік населення Переяслава, навіть з такою кореляцією, значно переважає останні показники й помітно відрізняється від аналогічних показників сільського населення.

У даному випадку населення Переяслава наближене до «європейського типу шлюбності», концепція якого розроблена Дж. Хайналом. На думку відомого англійського вченого, він характеризується більш пізнім вступом у шлюб і більшою часткою осіб, що не перебували в шлюбі. Притаманним неєвропейському типу вважається шлюбний вік жінок менше 21 року, тоді як європейському — вище 23 років. Наприклад, у баварському містечку Дурлах* в 1751–1780 рр. середній шлюбний вік для чоловіків складав 27,6, а для жінок — 25,6 років. За дослідженнями французького вченого Ж. Буржуа-Піша, у Парижі в XVIII ст. середній вік вступу в перший шлюб для жінок становив 24,7 років¹⁶⁸. Середній шлюбний вік населення Переяслава близький до показників Львова, де чоловіки найчастіше вступали в шлюб у віці 26–30 років (40%), а жінки — у віці 21–25 років (42%)¹⁶⁹.

Частка осіб, що не перебували в шлюбі, у Переяславі значно вища, ніж у селах, що теж є ознакою європейського типу шлюбності. Ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, такі, як,

¹⁶⁴ За рахунок 13–15-річних дівчат, зрештою, у XVIII ст. були відомі випадки, коли брала шлюб 11-річна дівчина, хоча це і суперечило нормам права (Див.: С.Н. К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия // Киевская старина. — 1884. — № 2. — С. 332–333).

¹⁶⁵ Волошин Ю. Статеві-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. — 2011. — № 1. — С. 5–24.

¹⁶⁶ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. — М., 1997. — С. 194.

¹⁶⁷ Миронов Б. Социальная история России... — С. 167.

* Місто на території кюрфюршества Баварія, нині частина Карлсруе — міста в землі Баден Вюртемберг (Німеччина).

¹⁶⁸ Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. — М., 1979. — С. 14–30.

¹⁶⁹ Кись Я. Указ. соч. — С. 366.

наприклад, сліпа на одне око дівка Марія — тридцятирічна наймичка¹⁷⁰. В описі Стародуба зафіксовано дві неодружені жінки (у джерелі «девка») віком 50 років. Одна з них була сліпа¹⁷¹, інша — жебрачка, «хрома» на одну ногу¹⁷². Таких осіб — калік, жебраків, бездомних, юродивих — у місті зазвичай було більше, ніж у селах.

Загалом же у населенні полкових міст Гетьманщини частка осіб поза шлюбом була вищою, а одруження відбувалися в старшому віці порівняно із сільським населенням чи загальноросійськими показниками. Шлюбність у містах могла знижуватися через специфічні умови міського життя. Цьому сприяли заняття несільськогосподарською працею, порушення статевої рівноваги на користь чоловіків, більша чисельність військових, відхідників, пауперів і, зрештою, розвиток проституції¹⁷³.

Повертаючись до середнього шлюбного віку, зауважимо, що середня різниця у віці між подружжям складала 3,2 роки. Зрозуміло, що це узагальнені дані, у конкретних випадках різниця була іншою, інколи навіть значною. Наприклад, в описі Стародуба зафіксована сімейна пара, у якій чоловікові Степану Пашкевичу виповнився 71 рік, а його дружині Меланці — 40 років. У даному випадку різниця у віці становила 31 рік. Їхній найстаршій дитині — сину Іллі — було 20 років, тобто Пашкевичі одружилися, коли Степану було близько 50 років, а Меланці не більше 20¹⁷⁴. Одруження в 50 років з молодою дівчиною могло вважатися винятком, однак, як показує джерело, такі випадки неодноразово траплялися в тогочасному суспільстві.

Степан не належав до старшини й не був багатієм. У 1715 р. (у 20-річному віці) він прийшов до Стародуба з «полської області» (імовірно, з

¹⁷⁰ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 9 зв.

¹⁷¹ Там само. — Арк. 127 зв.

¹⁷² Там само. — Арк. 128 зв. Вочевидь, для дівчини перепоною для шлюбу була тільки істотна фізична вада, а щодо вад зовнішності, то на кожен товар з часом міг знайтися свій покупець. Ось якою колоритною фразою передає таку ситуацію сатирична розповідь XVII ст.: «... Той (батько. — *I.C.*) міл трьох дівок. Двох же оддав скоро замуж, а третя довго рутку сіяла, бо груба била на тварі (підкреслення наше — *I.C.*)». Дівку взяв заміж удовілий купець, котрий подумав, що вона буде у всьому слухняна. Тут можна згадати відповідні поради Симеона Полоцького, котрий вважав, що на красиву дружину всі спокушаються, а тому «Вже ліпше негодящу собі полюбити. Отож є менше горе негарну тримати...» (Див. докл.: Приповідь о трьох млоденцях, како ошукала їх одна вдова своїми фортелями барзо штучне // Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. — К., 1987. — С. 467–469; *Полоцький Симеон*. Одруження // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV–XVIII століття): В 4 кн. — Кн. 3: Література високого Бароко (1632–1709). — К., 2006; — С. 751–752).

¹⁷³ *Мионов Б.* Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. — Ленинград, 1990. — С. 54.

¹⁷⁴ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 68 зв.

Правобережної України). Спершу, можливо, наймитував, а потім одружився з дочкою міщанина Миколи Журавля. Степан не мав своєї хати, не отримав він її й за дружиною. Двір, у якому вони жили, був куплений Степаном у 1751 р., приблизно через п'ять років після одруження з Меланкою. На час перепису він торгував на ринку дьогтем і дерев'яним посудом, особливих прибутків не мав. Єдине, що відрізняло Степана від інших міщан такого ж віку, — це те, що він у свій 71 рік записаний як «здоров», що було рідкістю на той час¹⁷⁵.

В описі міст зустрічаються випадки, коли дружина значно старша за свого чоловіка. Прикладом такого подружжя були сорокарічний дяк Стародубської церкви Різдва Богородиці Григорій Карпов і його шістдесятирічна дружина Євдокія¹⁷⁶. Однак шлюби з такою різницею на користь дружини були радше винятком.

Найбільша різниця у віці між подружжям була зафіксована в Стародубі і складала 47 років. Так, в описі міста є інформація про сімдесятирічного Микиту Петрачюнова, на момент перепису він одружився вдруге, і його новій дружині було лише 23 роки¹⁷⁷. З цим випадком пов'язаний цікавий казус: разом з Микитою в хаті проживав його шістдесятирічний зять Яків, одружений з Феодосією віком 25 років¹⁷⁸. Імовірно, що таке співпадіння двох значних вікових різниць не випадкове (враховуючи родинні зв'язки і спільне проживання чоловіків), однак тут важко висувати якісь припущення. Головне, що шлюби з істотною віковою різницею між подружжям певною мірою дозволяли збалансувати шлюбний ринок так само, як і шлюби з удівцями чи вдовами.

Участь цієї когорти в шлюбній поведінці населення вивчалася польськими демографами. Так, за дослідженням К. Гурнего, у місті Торунь в парафії святого Якуба упродовж 1746–1793 рр. було зареєстровано 767 шлюбів. Із них 406 (53%) взяли хлопець і дівчина, 155 (20%) — хлопець і вдова, 120 (15,6%) — вдівець і дівчина, 86 (11,4%) — вдова і вдівець¹⁷⁹. Ці дані вказують на значне поширення повторних шлюбів, а також на вагоме місце вдів і вдівців на шлюбному ринку Торуні. Щодо Російської імперії, то за дослідженням Б. Міронова, вдівство в ранньомодерному соціумі було звичним явищем унаслідок високої смертності населення¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Там само. — Арк. 69.

¹⁷⁶ Там само. — Арк. 231 зв.

¹⁷⁷ Там само. — Арк. 462 зв.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ *Górny K.* Op. cit. — S. 93.

¹⁸⁰ *Миронов Б.* Социальная история России периода империи... — С. 172. Чи не єдиними дослідженнями шлюбної поведінки вдів на матеріалах ранньомодерної України є розвідки Ю. Волошина та Н. Старченко (Див.: *Волошин Ю.* Жінка-вдова в Полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // Київська Старовина. — 2011. — № 1. — С. 13–31; *Старченко Н.* Шлюбна

Аналогічно нами було досліджено структуру шлюбності в приході Христорожественської церкви сотенного містечка Яреськи (Миргородський полк) в 1755–1774 рр. За ці двадцять років у приході було укладено 248 шлюбів, з них: 165 (66,8%) — між хлопцем і дівчиною, 24 (9,8%) — між вдівцем і дівчиною (причому, 4 були вдівцями по 2-х померлих дружинах, тобто одружувалися втретє), лише 4 (1,6%) шлюби — між хлопцем і вдовою, 54 (21,8%) між вдівцем і вдовою (причому, в 16 шлюбах один з подружжя одружувався втретє, а в одному випадку шлюб був третім для обох членів подружньої пари). Примітно, що при такому розмаїтті варіацій укладання шлюбних пар, з усіх можливих за двадцять років у Яреськах не зареєстровано тільки шлюбу хлопця і вдови по двох чоловіках. Зрештою, як бачимо, у кожному третьому шлюбі серед подружжя були вдівці чи вдови¹⁸¹.

Якщо в контексті вдівства порівнювати місто (див. табл. 2) й село Гетьманщини, то побачимо, що у місті вдівців менше — 1–1,5%, а в селах — 2–3%, натомість вдів у селах було 6%, а у містах — від 11 до 16% серед жінок активного віку.

Таблиця 2

Відсоток вдів і вдівців у міському населенні активного віку¹⁸²

місто	чоловіки			жінки		
	всього	вдівці	%	всього	вдови	%
Переяслав	540	6	1,1	541	95	17,6
Ніжин	1563	32	2	1541	182	11,8
Стародуб	1247	21	1,7	1350	220	16,3

Якщо частка міських вдівців співвідноситься з сільськими у межах статистичної похибки, то вдів у місті таки було істотно більше, ніж у селах. Вочевидь, що частина жінок, овдовівши, не могли далі забезпечити себе на селі без чоловічих рук, а тому йшли до міста, переважно на ролі робітниць,

стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. — 2000. — № 6. — С. 58–64). З іншого боку, як стверджує Е. Фройд, тема самотньої жінки (і в тому числі вдови) недостатньо розроблена і в західноєвропейській історіографії (Перелік основних праць (переважно стосовно Англії) див.: Froide A. Hidden women rediscovering the singlewomen of early modern England // Local Population Studies. — 2002. — № 68. — Р. 26–41).

¹⁸¹ Детальніше про структуру шлюбності в Яреськах див. окреме дослідження: Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорожественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. — 2010. — № 3–4. — С. 47–55.

¹⁸² Міське населення на основі: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148 а, 278, 341, сільське — дані Ю. Волошина: Волошин Ю. Розкольницькі слободи...

котрі наймалися за одяг, харчі, а бувало й за платню. Такі жінки були змушені будь-якими засобами заробляти на життя, одна з таких удів, котра обвинувачувалась у блуді, на допиті в Лохвицькій сотенній канцелярії (1729 р.) заявила, що пішла на статевий зв'язок, спокусившись обіцянкою підтримки. При цьому вдова боялася, «жеби худоби не погубить, и детей (5-х дітей — *I.C.*) в малых летах будучих, по наимах не пустит»¹⁸³.

Більш прийнятним виходом був повторний шлюб, однак удові з дітьми вдруге вийти заміж було надзвичайно важко. У Генеральному описі такого великого полкового міста, як Стародуб, поміж понад 4,5 тисяч мешканців зафіксовано тільки два такі випадки, причому, в обох з них «новими» чоловіками були грецькі купці, котрі могли не знайти собі «кращих» дружин через свою етнічну приналежність та порівняно (як на купця) незначні статки¹⁸⁴.

В описі Переяслава зафіксовано тільки один такий випадок: серед міських обивателів зустрічаємо міщанина Якова Козоріза і його дружину Євдокію (обом по 30 років), які мали п'ять дітей віком від одного до дев'яти років. Дітей стосується наступний запис: «дети ее з умершим ее мужем ... Яремаю Кривошеем сплочены»¹⁸⁵. Отже, залишившись після смерті чоловіка з п'ятьма дітьми, Євдокія змогла вдруге вийти заміж. Вона була молодою, здоровою і мала власний двір з хатою. В описі є вказівка, що двір купив її покійний чоловік Ярема 22 жовтня 1764 р., заплативши доволі значну на той час суму — 25 рублів¹⁸⁶. Співставивши це з часом проведення перепису Переяслава (кінець жовтня 1765 р. — березень 1766 р.¹⁸⁷), можна припустити, що Євдокія вдруге взяла шлюб не пізніше, ніж через півтора року після смерті свого першого чоловіка. Тобто, вона зачекала, коли пройде рік трауру по померлому, й одразу одружилася. Її другий чоловік Яків Козоріз займався шевським ремеслом, був приписаний до цеху й заробляв 9 рублів на рік, що давало сім'ї засоби до існування. Імовірно, успадкувавши місце в цеху, вдова не могла сама займатися шевським ремеслом¹⁸⁸, тоді як ним міг займатися Яків. Отже, такий шлюб був взаємовигідним. Євдокія стала єдиною вдовою з дітьми, яка в Переяславі (за даними опису) змогла вдруге вийти заміж, тоді

¹⁸³ Див.: Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. ... — С. 214–216.

¹⁸⁴ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 23 зв., 308 зв.

¹⁸⁵ Там само. — Кн. 278. — Арк. 205 зв.

¹⁸⁶ Там само. — Арк. 206.

¹⁸⁷ Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку // Укр. іст. журн. — 1960. — № 6. — С. 132–134.

¹⁸⁸ З іншого боку, у цехах ранньомодерної Європи могли діяти правила, спрямовані на захист сім'ї померлого майстра, які дозволяли жінкам бути членами цих корпорацій. Наприклад, у реймських цехах чисельність жінок складала від 3 до 14,5% (Див.: Кириллова Е. Ремесленные корпорации в ранне новое время // Новая и новейшая история. — 2009. — № 3. — С. 91).

як 28 таких жінок залишилися самі, тобто ймовірність такого шлюбу становила 1 до 28, або 3,6%.

Підсумовуючи зауважимо, що головними, загальними особливостями для населення полкових міст Гетьманщини з точки зору історичної демографії була значна частка активного люду, нижчий рівень народжуваності, вищий шлюбний вік. «Приходьки», котрі потрапили у міське середовище, не поспішали одружуватися та заводити дітей, оскільки не мали на це коштів, або ж мали інші життєві пріоритети (наприклад, навчання ремеслу).

Містам був притаманний низький, порівняно з селами Стародубського полку, рівень шлюбності й відповідно більша кількість неодруженого населення активного віку. При цьому дівчата мали більше шансів на шлюб, ніж хлопці. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування як регулятор поведінки холостих хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодружених чоловіків, військових на постой, чоловіків, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було й явище проституції. Шлюбна поведінка мешканців ранньомодерних міст могла бути меркантильною, іти в обхід усталених суспільних норм і звичаїв. У місті контроль громади слабшав, і його легше було ігнорувати, сам спосіб життя міського населення, вагома частка мігрантів у ньому значною мірою впливали на демографічну поведінку.

Разом з тим, всі міста були унікальними, особливості організації життя кожного з них формували власні риси демографічного обличчя їхнього населення. Так, з точки зору шлюбності надзвичайно цікавим є полковий Ніжин, де поміж понад 5 тисяч населення, зафіксованого у Генеральному описі міста 1766 р., фігурують тільки дві незаміжні жінки, старші за 30 років: це дві рідні сестри, «старицы девицы» Ирина та Єфросинья віком 42 і 45 років відповідно¹⁸⁹. При цьому у місті фіксується висока частка неодружених чоловіків, у першу чергу представників грецької громади. Виходить, що активна міграція греків до міста порушила баланс на його шлюбному ринку і зумовила високий попит на жінку, холості чоловіки «розібрали» всіх дівчат і потім взяли ще й за вдів, опосередкованим свідченням чого є порівняно низька частка останніх серед жінок активного віку (на рівні 10%), тоді як в інших містах вона була у півтора рази вищою (16–17%).

Найхарактерніша риса демографічного обличчя Переяслава добре помітна на статеві-віковій піраміді* цього міста (див. мал. 2). Як бачимо,

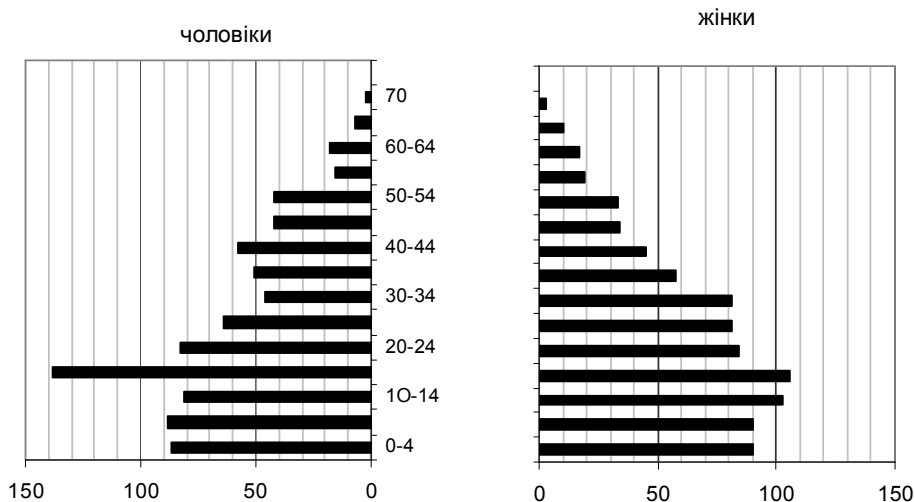
¹⁸⁹ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 341.

* Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статево-вікову структуру соціуму в певний момент, тобто фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначається на вертикальній осі, а

особливістю населення Переяслава була аномально велика кількість чоловіків віком 15–19 років, жінки цього віку теж були найчисельнішою віковою групою у місті. Причиною цього «буму» була трудова міграція. У цьому контексті пригадується заувага українського історика В. Маслійчука: «Якщо ми уважно подивимося на місто Лівобережної чи Слобідської України, основним робітничим контингентом, основним наймитом, якщо слідкувати за переписами, буде особа до 22 років»¹⁹⁰. Наша перевірка цього припущення щодо Переяслава цілком підтверджується, адже серед усіх наймитів-мігрантів цього міста серед чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок — 24,3%¹⁹¹.

Малюнок 2

Статеві-вікова піраміда населення Переяслава¹⁹²

чисельність — на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятиріччю, її чисельність необхідно розділити на п'ять

¹⁹⁰ Під час прочитання лекції «Дитина та Імперія» (у рамках реалізації проекту «Публічні лекції. Політ.уа»). Розшифровку лекції див.: <http://polit.ua/lectures/2011/03/11/masliychuk.html>

¹⁹¹ Див. докл.: Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Черкаси, 2008. — Вип. 11. — С. 213–215.

¹⁹² Побудовано за даними: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278.

Вище озвучені тільки найхарактерніші риси; можна виокремити й більш дрібні, але не менш показові, котрі у своєму комплексі свідчать, що місто Гетьманщини таки вивершувалося над округою, воно мало свої переваги, що притягували мігрантів, які приходили до міста для реалізації якихось своїх власних прагнень. Головні особливості міста виходили із його здатності привабити до себе прийшло населення, з його специфікою у плані характеру (не кожен міг покинути звичне сільське життя), економічного положення, статусу, а також у здатності нав'язати цим людям свої звички у шлюбній поведінці, родинному житті, поведінкових стратегіях. Ці аспекти нехай і розмиті, але таки проявляються у мазках демографічних коефіцієнтів та значень, котрі при всій своїй «лукавості» таки уможливають спробу малювання колективних портретів міського населення Гетьманату.